

Vladimir Marković

Dalmatinske crkve 17. i 18. stoljeća sa šiljastim bačvastim svodom i pojasnicama – ishodišta i putovi usvajanja

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 20. 9. 2008. – Prihvaćen 10. 10. 2008.

UDK: 726.54(497.5Dalmacija) "16/17"

Sažetak

U Dalmaciji se od 15. do kraja 18. stoljeća grade crkve nadsvođene lomljenom bačvom pojačanom pojasnicama. U 15. i 16. stoljeću to su uglavnom redovničke crkve, a potom se isto konstrukcijsko rješenje svoda ponavlja u nizu župnih crkava, osobito na području Hvarske biskupije. Podrijetlo šiljastog bačvastog svoda s pojasnicama je u južnofrancusko-katalonskoj romanici. Kasni odjeci kasnosrednjovjekovnoga graditeljstva u Dalmaciji ostvareni su kao posljedica hodočasničkih putovanja u svetišta zapadnog Sredozemlja (Santiago de Compostela), a potaknuti su, prema autorovu mišljenju, istodobnim političkim zbivanjima, određenim sukobima s islamom. S jedne strane španjolski se teritorij oslobađa od Arapa, a s druge u Dalmaciji turska

osvajanja krajem 15. i u 16. stoljeću sežu do zidina njezinih gradova. U takvim povijesnim okolnostima ponavljanje arhitektonske forme iz zemalja koje se pobjednički bore protiv zajedničkoga neprijatelja kršćanstva ima simboličko, gotovo zavjetno značenje. Iste, već ranije uočene utjecaje (E. Dyggve) autor prepoznaje i u nacrtnoj shemi Šibenske katedrale.

Kada se isti konstrukcijski sistem ponavlja u kasnijim crkvama, mahom župnima 18. stoljeća, bili su već zaboravljeni njegovi daleki izvori u zemljama zapadnog Sredozemlja. On je postao dio lokalne tradicije.

Ključne riječi: *Arhitektura, 17. stoljeće, 18. stoljeće, Dalmacija, šiljasti bačvasti svod s pojasnicama, ishodišta, recepcija*

Crkve nadsvođene šiljastim bačvastim svodom pojačanim pojasnicama u 17. i 18. stoljeću široko su rasprostranjene Dalmacijom. Nalazimo ih na šibenskom i mosorskom području te na velikim srednjodalmatinskim otocima Hvaru, Braču i Visu. Taj se kasnosrednjovjekovni konstrukcijski sistem svodnog rješenja javlja znatno ranije, vjerojatno već u 14., a sigurno u 15. stoljeću, i nastavlja se primjenjivati izuzetno dugo, sve do posljednjih desetljeća 18. stoljeća, a u pojedinim primjerima čak i u 19. stoljeću. Dakle, više od pola tisućljeća! U kasnijem razdoblju izgradnja je takvih crkava učestalija nego ranije i to ne samo jednobrodnih, nego i složenijih struktura višebrodnih građevina.

Tijekom dugog razdoblja izgradnje crkava nadsvođenih lomljenom bačvom s pojasnicama nema promjena u konstrukcijskom sistemu, ali se njihova međusobna vremenska razmaknutost prepoznaje po arhitektonskoj plastici, njezinim oblicima i načinu primjene. Po tim se značajkama crkve mogu razvrstati u »mikroregionalne« skupine. Pojedine crkve su pak izdvojene, »usamljene«, bilo da se u njima susreću višestruka iskustva onodobne arhitektonske prakse – što pokazuje Crkva Gospe od Vrhpoljca kraj Šibenika, ili se razlikuju po tome što ih određuje neki stariji stilski karakteristični predložak koji prethodi pojavi šiljastog

svoda, kao kod Župne crkve u Gornjem Humcu na otoku Braču. U pogledu vremena izgradnje najkonzistentnija je skupina crkava u Poljicima iz 18. stoljeća, a predložak im je Župna crkva sv. Mihovila u Omišu.

Izgradnja Župne crkve sv. Mihovila u Omišu započela je početkom 17. stoljeća. Po arhivskim podacima radovi su 1606. godine već u tijeku, »kad je omiški providur odobrio molbu da se za gradnju te omiške crkve daje i deseti dio nameta na izvoz sira«. ¹ Crkva je dovršena 1618. godine, kada su posvećeni glavni i bočni oltar. ² Na glavnom portalu uklesan je natpis datiran 1621. godinom: HAEC PORTA DOMINI NOTAS FACIT VIAS RECTOS ANNO DOMINI MDCXXI.

Arhitektura Crkve sv. Mihovila sigurno je među najuspješnijim realizacijama onodobnoga dalmatinskoga graditeljstva i u stilskom pogledu pokazuje istu »otvorenost« kasnosrednjovjekovnim kao i renesansnim iskustvima. Crkva je prostrana, njezin brod je velika, naglašeno visoka dvorana s uzdužnim zidovima podijeljenim lezenama. Na lezenama se nastavljaju jednako istaknute pojasnice šiljastog bačvastog svoda. Odvaja ih uski vijenac obratima istaknut iznad lezena. Takav konstrukcijski sistem, i plastički oblici kojima je ostvaren, pripadaju tematici kasnosrednjovjekovne arhitekture. Ali vijenac koji odvaja uzdužne zidove od

Župna crkva sv. Mihovila, Omiš, unutrašnjost
 Parish Church of St Michael, Omiš, interior

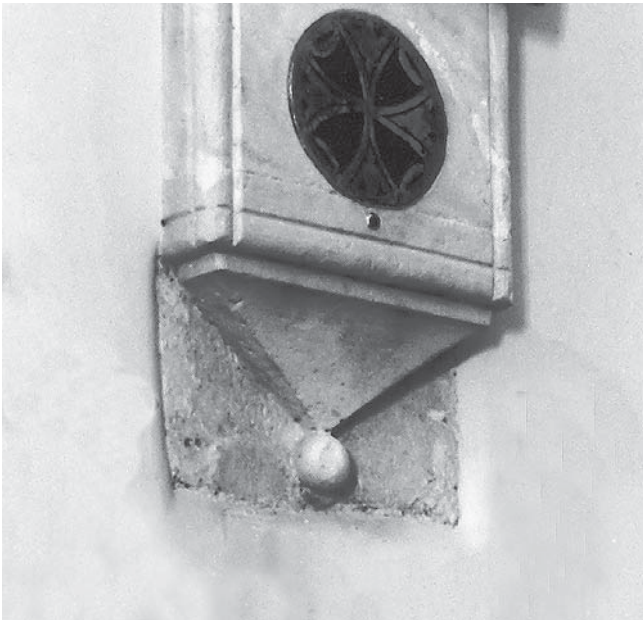
svoda nastavlja se i pročelnim zidom a i onim koji zaključuje brod na strani svetišta. Tu vijenac ne odjeljuje zidove od svoda, dvije različite zidne plohe, nego dijeli istu zidnu plohu na manje površine, tako da je ovdje njegova uloga »metrička«. Je li to samo znak višeg arhitektonskog reda koji nadilazi standarde onodobne dalmatinske arhitektonske prakse ili se taj postupak može smatrati karakterističnim za oblikovanje renesansne arhitekture, u kojoj zidna plastika dijeli ravne površine i tako naglašava geometriju prostornog volumena što ga ona omeđuje? Ista namjera ostvarena je i simetričnom postavom jednakoga kružnog otvora na pročelnom i svetišnom zidu broda kako bi se uspostavila uravnotežena cjelina broda, karakteristična za renesansnu arhitekturu.

Rječniku renesansne arhitekture sigurno pripadaju i kapiteli pilastara trijumfalnoga luka, jer ih zaključuje sima postavljena iznad kaneliranog vrata. Takav oblik kapitela primjenjuje se i drugdje u Dalmaciji u 16. i prvim godi-

nama 17. stoljeća: na stupcima kapele sv. Roka prigradene 1525. godine Korčulanskoj katedrali, u Dominikanskoj crkvi sv. Marka u Hvaru te u Župnoj crkvi u Starigradu, gdje jednaki kapiteli zaključuju stupce i pilastre koji dijele brodove i traveje.³ Porijeklo tako oblikovanog kapitela u ranoj je renesansi. Nalazimo ga u Veneciji krajem 15. stoljeća u kapeli Cornaro Crkve SS. Apostoli, a Mauro Codussi istim tipom kapitela (ali postavljenim na konzole) podupire pete svoda u Crkvi S. Zaccharia. Već ranije, u osmom desetljeću, primjenjuje ih Cronaca u Firenci, na pilastrima Crkve S. Salvatore al Monte, u sljedećem desetljeću javljaju se u atriju Crkve S. Maria Maddalena dei Pazzi Giuliana di Sangalla. Također krajem 15. stoljeća prikazani su na slici *La Città ideale* iz Nacionalne galerije u Markama u Urbinu, gdje zaključuju stupce u prizemlju palače na desnoj strani slike. Dakle, isti tip kapitela koji se javlja u Dalmaciji u 16. stoljeću već je krajem *quattrocenta* u talijanskim središtima rane renesanse. Njegovu vezu s

Dominikanska crkva, Hvar, kapitel pilastra
Dominican Church, Hvar, capital of pilaster

Župna crkva sv. Mihovila, Omiš, konzola koja nosi lezenu
Parish Church of St Michael, Omiš, bracket bearing transverse rib

Župna crkva sv. Mihovila, Omiš, bočno pročelje
Parish Church of St Michael, Omiš, side façade

antičkim redovima arhitekture teško je točno odrediti.⁴ Kaneliranog je vrata kao i dorski kapitel, ali zaključna mu ploča nema oblik dorskog ehina, nego mu je profil sličan simi, dakle oblika je koji se ponavlja na zaključku okvira prozora i portala, te u vrhu pročelja renesansnih građevina i na našoj obali. U Šibenskoj katedrali karakterističan je za dijelove koje gradi Nikola Firentinac, a to je sigurno pospješilo usvajanje nacrtno istih profilacija i drugdje u Dalmaciji. Isti se profil s kaneliranom uskom trakom, kao i kod ranije spomenutih kapitela, ponavlja u Veneciji na arhitekturi, grobnicama i drvenim okvirima poliptiha u drugoj polovici 15. stoljeća. U Dalmaciji se jednako primjenjuje na kamenom namještaju i okulusima crkvenih pročelja, pa su vjerojatno višestruki putovi njegova usvajanja i širenja u dalmatinskoj arhitekturi renesansnog razdoblja.

Za arhitektonsku plastiku omiške crkve karakteristične su i konzole na koje se oslanjaju lezene u njezinu brodu. Naime, lezene na koje se nastavljaju pojasnice svoda ne sežu do poda, nego se oslanjaju na konzole podignute približno dva metra od poda crkve.⁵ Konzole su trokutne. Zaključnu profiliranu ploču nosi trokutni potporanj konkavno uvučenih stranica i s donje strane ovješnim malim kuglastim oblikom. U sličnim varijantama oblikovana konzola javlja već u kasnoj gotici, a s ovješnim malim geometrijskim oblikom, čini se, tek u *quattrocentu*, kada se usvaja i u sjevernim krajevima Hrvatske. U Iloku, na primjer, svakako prije turske okupacije 1526. godine, o čemu svjedoči konzola koja se čuva u lapidariju muzeja. Iste konzole u Firenci nose pete svodova u Brunelleschijevu Ospedale degli Innocenti u Firenci, u sobama »komornika« (*camera del »camerlengo«*) i »namje-

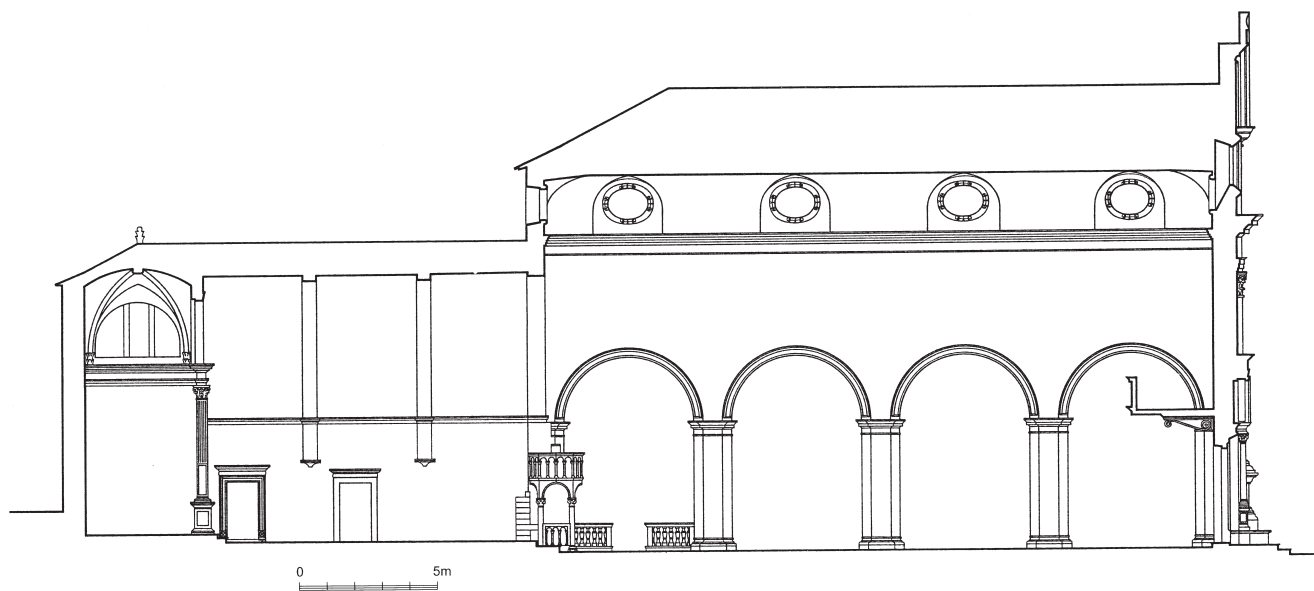
Župna crkva sv. Mihovila, Omiš, glavni portal
Parish Church of St Michael, Omiš, main portal

štenika« (*camera del »compresso«*), građenima neposredno poslije majstorove smrti 1436. godine.⁶

Krenimo potom smjerom prema Dalmaciji, u Veneciju. Ondje ih ponavlja Mauro Codussi nakon što je u Firenci upoznao ranorenesansnu arhitekturu. U Crkvi S. Zaccharia konzole nose već spomenute kapitele s kaneliranim vratom koji podupiru svodove u uglovima bočnih brodova.⁷ (Dakle, primjenjuje ih prije 1486., jer te je godine primio isplatu za izgradnju svodova.). Gradeći Crkvu Santa Maria Formosa, poslije 1491. godine, na iste je konzole, u srednjem brodu i transeptu, podigao pseudodorske kapitele koji nose pete križno bačvastog svoda.⁸

Navedeni primjeri konzola, kao i prethodno kapitela, nisu spomenuti s namjerom da se odrede predlošci i smjerovi njihova usvajanja u Dalmaciji, nego samo da bi se pokazala

učestalost njihove primjene. Jer predložak za konzole i na njih oslonjene lezene u omiškoj župnoj crkvi može se naći dalje u Dalmaciji: u koru Hvarske katedrale, a kor je, kao i brod omiške crkve, nadsvodjen šiljastom bačvom s pojasnicama. Te podudarnosti upućuju na to da je graditeljima omiške crkve kao predložak poslužio stotinjak godina stariji kor. Naime, sudeći po tome što se konzole istog oblika u Veneciji primjenjuju krajem 15. stoljeća, moglo bi se zaključiti da je kor izgrađen oko 1500. godine i da njime započinje pothvat podizanja nove Hvarske katedrale, koji se nastavlja projektiranjem pročelja i njegovom izgradnjom neposredno prije 1540. godine.⁹ Međutim, rješenje s lezenama podignutima na konzole ostvareno je u Dalmaciji i u crkvi Dominikanskog samostana na otoku Čiovu, u njezinu brodu, koji je također nadsvodjen šiljastom bačvom s pojasnicama. Konzole su ov-

Katedrala, Hvar, uzdužni presjek (arhitektonska snimka: I. Tenšek, D. Stepinac)
Cathedral, Hvar, longitudinal section

dje nešto drugačije, premda i one renesansnog oblika, ali lezene i pojasnice su, kao i u Omišu, obrubljene oblim štapom, koji ne nalazimo u Hvarskoj katedrali. Dominikanska crkva bila je znamenito hodočasničko mjesto u Dalmaciji, sigurno znano i Omišanima, pa su pred zadatkom izgradnje svoje crkve mogli primijeniti ista arhitektonska rješenja. Samostan na Čiovu građen je između 1437. i 1458. godine,¹⁰ ali točni podaci o izgradnji crkve nisu poznati. Po njezinoj građevnoj strukturi prepoznaje se da su brod i apsida povišeni zbog naknadne izgradnje njihovih svodova. To se moralo dogoditi svakako prije izgradnje omiške crkve, sudeći po profilaciji koja obrubljuje tijela lezana i završava malim lisnatim kapitelnim oblikom, karakterističnim za gotičko-renesansnu arhitektonsku plastiku.

Nakon unutrašnjosti Župne crkve u Omišu razmotrimo arhitektonske elemente njezinih pročelja. Šiljasti prozor apside, kao i trokutno usječeni žlijeb koji zaključuje nisku bazu bočnog pročelja – to »rezanje« i dubljenje, baratanje sjenom umjesto volumenom – gotičkog su podrijetla. Isto tako gotičkom poimanju plastike pripada i vijenac koji dijeli cijelu dužinu istog bočnog pročelja i apside, jer grade ga dva jednaka poluobljučasta usko približena pruta. Ali sama namjera da se vijencem podijeli zidna ploha pročelja u dvije zone znak je renesansnog stila, kojemu pripada i zaključna njegova sima pojačana nizom malih kockastih konzola. I bočni je portal renesansni, s okvirom stepenasto raslojenim plitkim trakama. Zaključen je friznom zonom, na kojoj je natpis ispisan rimskom kapitalom, te polukružnim zabatnim poljem obrubljenim jednako raščlanjenom masivnom profilacijom. Isto stilsko određenje potvrđuju i visoki polukružno zaključeni prozori broda crkve obrubljeni širokom trakom istaknuta vanjskog ruba.

Glavni portal, međutim, nacrtom i ornamentalno plastičkom dekoracijom pokazuje neposrednije veze s aktualnom mani-

rističkom kulturom. Nacrtna osnova portala ima ishodište u trijumfalnom luku Sergijevaca iz Pule, zbog parova stupova podignutih na postamente s obje strane polukružno završenog ulaznog otvora i iznad njih gređa istaknutog obratima. Isto je ishodište zajedničko mnogim renesansnim portalima – od venecijanskog Arsenala i portala Alfonsa Aragonskog na Castelnuovo u Napulju do mnogobrojnih kasnijih, pa i onih na apulijskim crkvama, koji ponavljaju spomenuti napuljski predložak, na primjer Katedrala u Galatini iz 1663. godine. Apulijskim primjerima blizak je portal omiške crkve, naročito vrstom, mjestom i obiljem ornamentike. Ona premrežuje sve arhitektonske dijelove – tijela stupova, njihove baze, gređe i profilacije presječenog zabata. Ali lavlje glave na postamentima stupova gotovo su jednake onima koje istih godina Ivan Pomenić kleše u Hvarskoj katedrali, na postamentima pilastara uz rub trijumfalnog luka apside koju je prigradio koru (1621.–1623.).

Konstruktivsko rješenje Župne crkve u Omišu potaknulo je izgradnju crkava u nekoliko poljičkih sela u brdovitom zaleđu grada. Brod im je također nadstvođen lomljenom bačvom s pojasnicama. Te crkve malih seoskih župa građene su u 18. stoljeću. Omiškom predlošku najbliže su one u Gatima i Tugarima. U objema crkvama, naime, lezene također ne sežu do poda. U Gatima ih, jednako kao i u omiškoj crkvi, nose konzole, ali meko povijena obrisa, što ukazuje na kasno vrijeme izgradnje. Konzole su grublje klesane, lezene nemaju rubne profilacije. U Župnoj crkvi u Tugarima arhitektonska plastika još je skromnija: izostavljene su konzole, a donji kraj lezana samo je zaobljen. Ali u objema crkvama obratima istaknuti odsječak vijenca koji dijeli zidove od svoda ima umnožene i jače istaknute profilacije, pa su lezene tako »preobražene« u pilastre.

U još se dva poljička sela ponavlja šiljasti bačvasti svod s pojasnicama. Župna crkva u Podgrađu, posvećena 1762.

Župna crkva sv. Ciprijana, Gata, unutrašnjost
Parish Church of St Cyprianus, Gata, interior

Župna crkva Uznesenja Bl. Dj. Marije, Podgrađe, unutrašnjost
Parish Church of the Assumption, Podgrađe, interior

godine,¹¹ umjesto lezена oslonjenih na konzole ima pilastre koji sežu do poda. A rješenje bočnih zidova lađe upućuje na veze sa stilskim razdobljima nekoliko stoljeća ranijim od izgradnje omiške crkve, jer njihove široke i plitke niše preuzete su iz romaničke arhitekture.

Od arhitekture omiškog Sv. Mihovila odstupa i Župna crkva u Ostrvici zbog izostavljenog vijenca koji dijeli zidove od svoda. Razlog vjerojatno objašnjava natpis na nadvratniku portala, na kojem je uz datum 23. travnja 1795. upisana i 1452. godina. Ta bi se godina mogla odnositi na prethodnu crkvu. Sačuvani su zidovi njezine apside sa zazidanim uskim, šiljasto završenim prozorima. Njezin brod također je mogao imati lomljeni bačvasti svod s pojasnicama, koji je ponovljen izgradnjom nove crkve. Međutim, usporedba svih navedenih poljičkih primjera pokazuje da su graditelji crkve u Tugarima ostvarili najhrabriji odmak od zajedničkih odrednica ove tipske skupine, postavljanjem para visokih niša namijenjenih bočnim oltarima, te osobito pročeljem koje su oblikovali slobodom pučke maštovitosti »nadahnete« kasnom gotikom i njezinim mekim preklapanjem poluobličastih masivnih profila. Okvirom portala seže široka prutasta profilacija s kuglastim oblicima u sredini i na krajevima nadvratnika. Oni se ponavljaju na uglovima monolitne ploče u koju je usječena rozeta i na zrakasto postavljenim prutovima koji dijele njezin svijetli otvor. Vrh ploče zaključuju u punom volumenu istaknute, »arhaiski« zaobljene glave. Rozeta je podignuta iznad portala jednako pučki oblikovanog reljefa s likom splitskog biskupa Antona Kadčića. Na reljefu je i natpis na bosančici koji spominje biskupa i početak gradnje crkve 1739. godine: »ANTON KADČIĆ ARCIBISKUP SPLITSKI NA 1739 OVA SE CRKVA OGRADI PO NAREDBI PRISVITLOGA GNA ARKIBISKUPA KADČIĆA

ZA KNEŽIJE VELIKE GNA KNEZA IVE NOVAKOVIĆA I KNEZA MARKA BARIĆA A ZA KURATIJE GNA DON ILE RADIĆA I B(i)STI DONIKOLA NEIMAR OD GRAĐ«. Crkva još nije bila nadsvođena i nije bila u funkciji prilikom vizitacije splitskoga nadbiskupa Pacifika Bizze 1748. godine. Posvećena je 1753. godine.¹²

Zbog istovjetne svodne konstrukcije s omiškom župnom crkvom župne crkve u Tugarima, Ostrvici, Gatima i Podgrađu možemo nazvati omiškom skupinom. Njihove su apside, kao i crkve u Omišu, znatno uže i niže od broda, pravokutnog su oblika i bačvasto nadsvođene.¹³ Podudarnosti međutim ne sežu dalje. Građa zidova izvedena im je grubim i često nejednakim klesancima, arhitektonska plastika jednostavna je i ponavlja iste, stilski nekarakteristične oblike, ili je iznimno, u crkvi u Gatima, dosegnuta sloboda pučke maštovitosti, izvedene iz gotičke dekoracije. Daleko su plastički oblici tih crkava od klesarske finoće i stilske razgovijetnosti koje određuju stereometriju njihova omiškog predloška. Također je u stilskom pogledu karakteristična razlika da (osim crkve u Podgrađu) umjesto lezена imaju pilastre s kapitelima složenije profiliranima i jače oprostorenima od vijenca koji ih povezuje i dijeli zidove od svoda.¹⁴

U Hvarskoj biskupiji, na njezinim otocima Hvaru, Braču i Visu, lomljenim bačvastim svodom pojačanim pojasnicama nadsvođeni su mahom veliki crkveni prostori. Pojedini od njih imaju i složeniju prostornu organizaciju od one što se susreće u omiškoj skupini. Naime, taj tip svodne konstrukcije ne primjenjuje se samo u jednobrodnom, nego i u trobrodnom crkvama. (Pitanje višebrodnosti, njezinih izvorišta i arhitektonskih odlika neće se ovdje razmatrati nego ćemo se zadržati samo na temi navedenoj u naslovu ovoga teksta.) Zbog razlika između jednobrodnog i višebrodnog sustava

Župna crkva Pohođenja Bl. Dj. Marije, Tugare, pročelje
Parish Church of the Nativity of the BVM, Tugare, façade

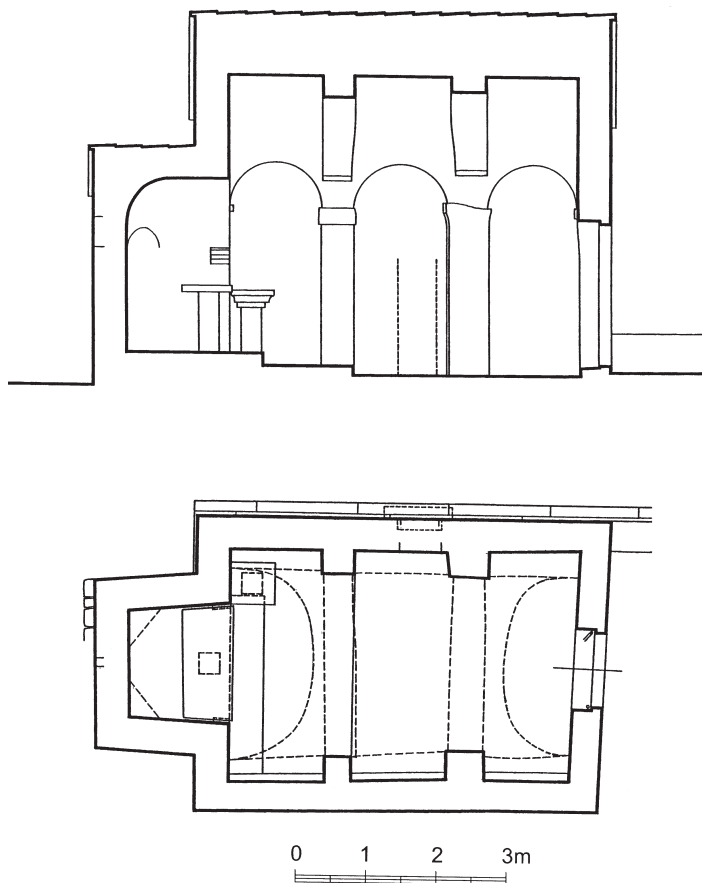

Župna crkva sv. Nikole, Gornji Humac, otok Brač, unutrašnjost
Parish Church of St Nicholas, Gornji Humac, island of Brač, interior

ne može se izvorište raspoznati samo u jednom predlošku. Veze i utjecaji između pojedinih otočnih primjera složenije su nego u omiškoj skupini, njihova su ishodišta katkada i vremenski udaljenija. Započnimo zato s otokom Bračem i Župnom crkvom u Gornjem Humcu, zbog njezinih vremenski udaljenih uzora, ali isto tako i jedinim primjerom crkvenog prostora na tom otoku koji je nadstvođen šiljastim bačvastim svodom s pojasnicama.

Župna je crkva u Gornjem Humcu građena polovicom 18. stoljeća. Iznad ulaza u sakristiju postavljena je ploča povodom njezina posvećenja 1764. godine: »TEMPLUM HOC SUB INVOCATIONE DIVI NICOLAI EPI ERRETUM COSECRATUM FUIT AB ILLMO ET RMO D. D. F. JOACHINO M. PONTALTI EPO PHARENSI ET BRACHIENSI DIE XXIX OCTOBRIS ANNI DNE MDCCLXIV«. Završetak njezine gradnje bilježi 1741. godina, uklesana u postolje križa postavljena u vrh pročelja. Brod crkve nadstvođen je lomljenom bačvom pojačanom pojasnicama, svetište je uže i znatno niže, također je bačvasto zaključeno i osvijetljeno sa začelnog zida parom visokih polukružno završenih prozora. Crkva je izgrađena na mjestu starije. Ostao je sačuvan bočni zid broda s vratima koja imaju renesansne, uske stepenaste

profilacije. I glavni ulaz ima renesansni okvir vrata s prethodne crkve, samo povišenih dovratnika, a iznad nadvratnika portal je ojačan jastučastim frizom. Ostala je i rozeta uzidana u prvi kat crkvenog tornja. Njezin kružni otvor, podijeljen stupićima, obrubljen je dentima i prstenom gotičkog ornamenta »žioke na raboš«, a u kutovima monolitne kamene ploče u koju je upisana rozeta reljefno su prikazane glavice renesansnih anđela. Dobar je to klesarski rad iz 15.–16. stoljeća. Ali Župnu crkvu u Gornjem Humcu ne povezuju s prethodnim povijesnim razdobljima samo pojedinačni arhitektonski elementi gotike i renesanse koji su pripadali prethodnoj građevini. Sama njezina građevna struktura sadrži rješenja koja sežu dublje u prošlost. Bočni zidovi broda, naime, pojačani su snažno istaknutim pilastrima, gotovo uza zid prislonjenim stupcima, međusobno povezanim lučnim nadvojima, tako da su zidovi produbljeni s po tri duboke niše. Iznad pilastara su konzole koje nose pojasnice bačvastog svoda. Takvo konstrukcijsko rješenje, u kojem svod podupiru nosači prislonjeni uza zidove i povezani lukovima koji na nosače prenose teret svoda, a pojasnice su oslonjene na konzole podignute iznad nosača, karakteristično je za crkve predromaničkog razdoblja.¹⁵ Njihov brod mahom je trotra-

Crkva sv. Ilije kraj Donjeg Humca, otok Brač, tlocrt i uzdužni presjek (arhitektonska snimka: I. Tenšek, I. Valjato-Vrus)
Church of St Elijah, Donji Humac, island of Brač, longitudinal section

vejne dužine, jednako kao i u Gornjem Humcu. Na otoku Braču sačuvano je desetak predromaničkih i ranoromaničkih crkava s bočnim nišama i bačvastim svodom – kod ranijih i s pojasnicama, međutim crkvi u Gornjem Humcu najbliže su one sv. Ilije kod Donjeg Humca i sv. Jurja kraj Nerežišća. U obje, kao i u Gornjem Humcu, stupci imaju kapitele uske poput vijenca i pojasnice podignute na konzole, pa su mogle biti ishodište graditeljske ideje ponovljene polovicom 18. stoljeća. Ne treba isključiti ni mogućnost da je u Gornjem Humcu već prethodna renesansna crkva sadržavala neke elemente koji se u 18. stoljeću ponavljaju. Putovi predložaka i posredovanja ne mogu se za sada točno raspoznati, ali arhitektura Župne crkve u Gornjem Humcu na Braču sigurno je određena i predromaničkim predlošcima s istog otoka.

U 18. stoljeću, na istočnoj strani otoka Hvara i njegova starogradskog polja, u selima međusobno udaljenima tek dva-tri kilometra, u Vrbanju, Vrisniku i Svirču, istodobno se grade župne crkve s lomljenim bačvastim svodom i pojasnicama. Gradnja Crkve sv. Magdalene u Svirču započela je početkom 18. stoljeća, a dovršena je 1777. godine. Kako je uklesano iznad portala na natpisu: »PUK, SVIRASKI, SKLADNI / TEMPAL, OVI, SAGRADI, NA, SLAVU BOXYIU I SVE MRE MANDALINE 1777«. Crkva je, međutim, između 1910. i 1913. povećana po nacrtima arhitekta i konzervatora

Ćirila Metoda Ivekovića. Podignuta je kupola s transeptom i apsidom te trijem ispred portala, a uz bočna pročelja dograđena su stubišta koja se uspinju na pjevalište.¹⁶ Nacrta mjernika Frane Antuna Kurira iz 1801. godine koji se čuvaju u župnom arhivu pokazuju da je apside crkve prije Ivekovićeve intervencije bila pravokutna i uža od broda.¹⁷ Brod iz 18. stoljeća ostao je nepromijenjen: prostran je i visok, pilastrima i pojasnicama podijeljen je na tri traveja i osvijetljen u svakom traveju parom polukružnih prozora postavljenih iznad vijenca koji dijeli zidove od svoda. Pilastri su masivnih, višestruko profiliranih kamenih baza, ali su kapiteli izostavljeni i zamjenjuju ih obrati vijenca koji zaključuje zidove. (Iveković je povećao širinu vijenca trakom biljne ornamentike.)

I crkva u Vrisniku, posvećena sv. Antunu Opatu, također je jednobrodna. Skromnijih je razmjera. Lomljeni bačvasti svod njezina broda završen je godinu dana poslije onoga u Svirču, međutim tragovi ranije povijesti njezine izgradnje prepoznaju se u nejednakim dužinama traveja i izostavljanju vijenca koji bi dijelio zidove od svoda i povezivao pseudodorske kapitele pilastara. Samo za kapitule pilastara može se sa sigurnošću reći da su iz kasnog 18. stoljeća. Arhivski podaci o crkvi u Vrisniku sežu u 15. stoljeće, kada je 1431. godine posvećena sv. Katarini. Ta je crkva, kako bilježi vizitator 1627. godine, imala dva ulaza i dva svoda, a na oba njezina broda nastavljao se dograđeni jednobrodni prostor. Iz te su rane povijesti crkve ostala sačuvana renesansna vrata na sjevernom pročelju, a na glavnome tragovi ranijeg pročelja s dvostrukim zabatom, mala rozeta i zazidani otvori obaju vrata, a vjerojatno, barem djelomično, i njezin jednobrodni dio.¹⁸ Do obnove crkve došlo je početkom 18. stoljeća, postavljanjem podnog popločenja 1709. godine, a 1739. novu apsidu grade Marijan i Luka Palaversić iz Jelse i Antun Štambuk iz Selca na otoku Braču. Potom su crkveni nadstojnici 1774. godine sklopili ugovor s protomajstorom »Lukom Palaversićem p. Marijana i bratom mu Jurjom, kojim se Luka obavezao da će po vlastitom nacrtu prednji dio crkve, koji bijaše pod dva svoda, suobličiti stražnjemu, istočnom dijelu. Radovi bijahu gotovi 1778. ...«. Ali stoljeće kasnije nastupile su znatne promjene. Godine 1874. porušeno je svetište iz 18. stoljeća sa sakristijom na jugu i načinjena je današnja velika kapela iza koje stoji sakristija. U to su vrijeme također oblikovani izduženi i polukružno završeni prozori broda.¹⁹

Svodni sistem šiljaste bačve s pojasnicama gradi se na otoku Hvaru krajem 18. stoljeća i u trobrodnoj Župnoj crkvi Svetoga Duha u Vrbanju. Svod zaključuje glavni brod crkve. Njegovi su graditelji iz južnotalijanskoga grada Molfette, Mihovil Raffaelli, nastanjen u Makarskoj, i njegov šurjak Vicko Vesaggio (Visaggio). Raffaelli se 1790. godine obavezao spasiti preostali dio »stare gradnje vrbanjske župne crkve od rušenja«, a sljedeće godine »obnoviti nesavršene« lukove lađa po uzoru na one uz glavnu apsidu, izraditi im kapitule i nastaviti vijenac.²⁰ Crkva je posvećena 1793. godine.

Ne može se ustvrditi kojem razdoblju pripadaju spomenuti »nesavršeni lukovi«, da li onomu kada je započela gradnja sadašnje crkve 1726. godine, ili su ti lukovi preostali od one ranije, koja se prvi put spominje 1457. godine, a 1475. »dobivaju bratimi od Biskupa pravo da staru i novu crkvu spoje

Župna crkva Sv. Duha, Vrbanj, otok Hvar, unutrašnjost
Parish Church of the Holy Ghost, Vrbanj, island of Hvar, interior

u jednu.²¹ Teško da je u 15. stoljeću seosko naselje poput Vrbanja imalo veliku trobrodnu građevinu, pa je do njezine izgradnje u tom obliku došlo vjerojatno tek u 18. stoljeću, sa željom da se ponove trobrodni primjeri iz 16. stoljeća, izgrađeni u susjednim, većim obalnim mjestima – Jelsi, a potom i u Vrboskoj.

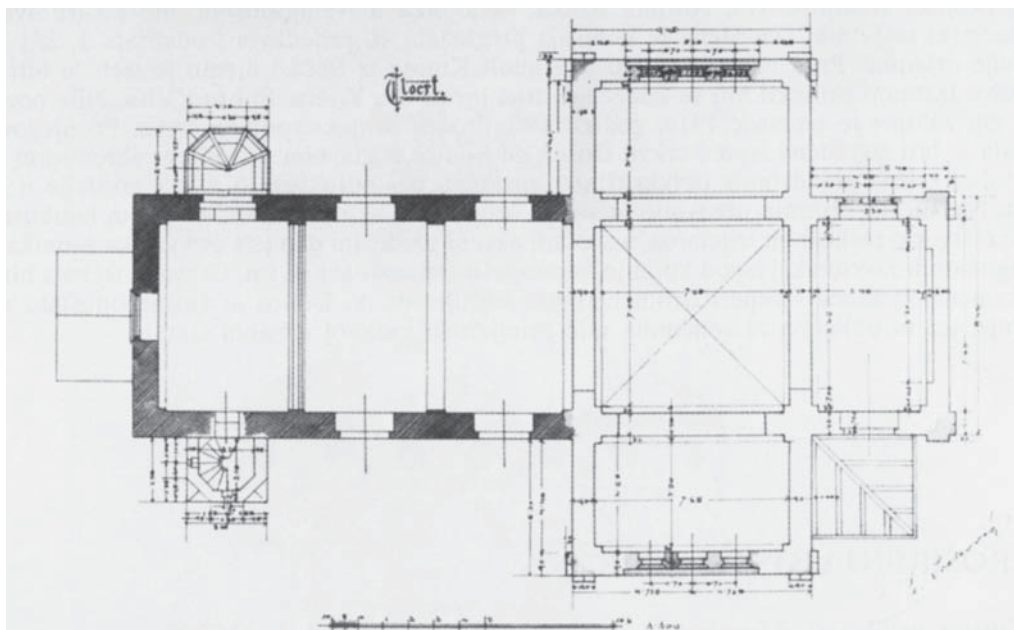
Ali prije nego što se upustimo u razmatranje tih veza treba pogledati konstrukciju i zidnu plastiku glavnoga broda vrbanske crkve. Stupci povezani lukovima dijele njegov naglašeno visok i širok prostor od bočnih brodova. Na stupce se nastavljaju pilastri koji se u razdjelnom vijencu zidova i svoda očituju obratima. Iznad obrata se uzdižu pojasnice šiljastog bačvastog svoda. Arhitektonska plastika je oštrobriđna. Kapiteli pilastara su pseudodorski, vrat im je visok, višestruko profiliran i djeluje poput maštovitom slobodom reduciranog odsječka gređa. Razdjelni vijenac zidova i svoda širok je, umnoženih profila, popunjen sitnim nizom konzola. Bočne strane pojasnica također su mnogobriđno opcrtane.

Šiljasti bačvasti svod s pojasnicama u crkvi u Vrbanju ponavlja isto konstrukcijsko rješenje iz Jelse, obližnjeg, ni dva kilometra udaljenog, većeg obalnog mjesta. Njezina župna crkva znatno je starija, 1535. godine je »proširena i utvrđena«, dakle

Župna crkva sv. Ante Padovanskog, Vrnisnik, otok Hvar, unutrašnjost
Parish Church of St. Anthony of Padua, Vrnisnik, island of Hvar, interior

oblikovana u sadašnjem trobrodnom obliku.²² Odoljela je turskoj opsadi 1571. godine, pa je nije bilo potrebno obnavljati. Stoga su razlike u plastično-dekorativnim elementima između vrbanske crkve i više od stotinu i pedeset godina starije jelsanske posve razumljive. Ali upravo arhitektonska plastika srednjega broda u Župnoj crkvi u Jelsi upućuje na »ishodišni poticaj« hvarskih crkava – Hvarsku katedralu. Već smo spomenuli da su lezene u njezinu koru podignute na konzole, postavljene visoko iznad poda crkve. Konzole su, ponovimo, oblikovane tako da im uska i profilirana ploča zaključuje trokutno i sve pliće tijelo, konkavno uvučenih stranica s, poput kaplje, o vrh ovješanim malim kuglastim oblikom. Isti uski razdjelni vijenac zidova i svoda, iznad lezena naglašen obratima, te konzola konkavnih stranica s ovješanom kružnom »kapljom«, ponavljaju se i u glavnom brodu crkve u Jelsi. Ovdje su lezene kratke, »patuljaste«, budući da su postavljene iznad stupaca koji odjeljuju glavni od bočnih brodova. A konzole nisu plastički istaknute, nego su plitko uklesane, neposredno iznad stupaca, u istu kamenu traku koja gradi i pojasnice. Tako su konzole izgubile svoj arhitektonski smisao i svedene su na plastično-dekorativnu aplikaciju. Upravo ta preobrazba arhitektonskog u dekorativno pokazuje da je kor Hvarske katedrale prethodio gradnji svoda Župne crkve u Jelsi.

Župna crkva sv. Marije Magdalene, Svirče, otok Hvar, projekt dogradnje crkve Ć. M. Ivekovića iz 1907. g. – zidovi broda iz 18. st. su zatamnjeni (Arhiv Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, foto: G. Vranić)
Parish Church of St Mary Magdalene, Svirče, island of Hvar, plan for the extension of the church by Ć. M. Iveković of 1907 (Walls of the 18th century are darkened). Plan in the Archives of the Faculty of Architecture in Zagreb

Spomenimo i Župnu crkvu u Vrboskoj, koja je proširena bočnim brodovima nakon što je bila spaljena 1571. godine u turskom pljačkaškom pohodu. Njezin srednji brod također je nadstvođen lomljenim bačvastim svodom, međutim njegove se pojasnice ne oslanjaju na lezene, nego na konzole postavljene neposredno iznad stupaca. Prvi par konzola do svetišta istog je tipa kao i u Župnoj crkvi u Jelsi i Hvarskoj katedrali, samo su više, složenije profilirane i uključuju temu pseudodorskog kapitela. Po tome su svakako nastale kasnije od onih u jelšanskoj crkvi, tim više što ovdje nisu »aplicirane« na lezenu kao u Jelsi, nego im je vraćen arhitektonski smisao time što nose pojasnice. Jesu li te konzole pripadale crkvi kada je još bila jednobrodna i možda već nadstvođena lomljenom bačvom s pojasnicama? Možda je taj svod građen prilikom pregradnje crkve u trobrodnu oblik, poslije 1571. godine, pa je samo prvi par konzola pomno oblikovan, a ostale su svedene samo na profilirani odsječak vijenca.²³

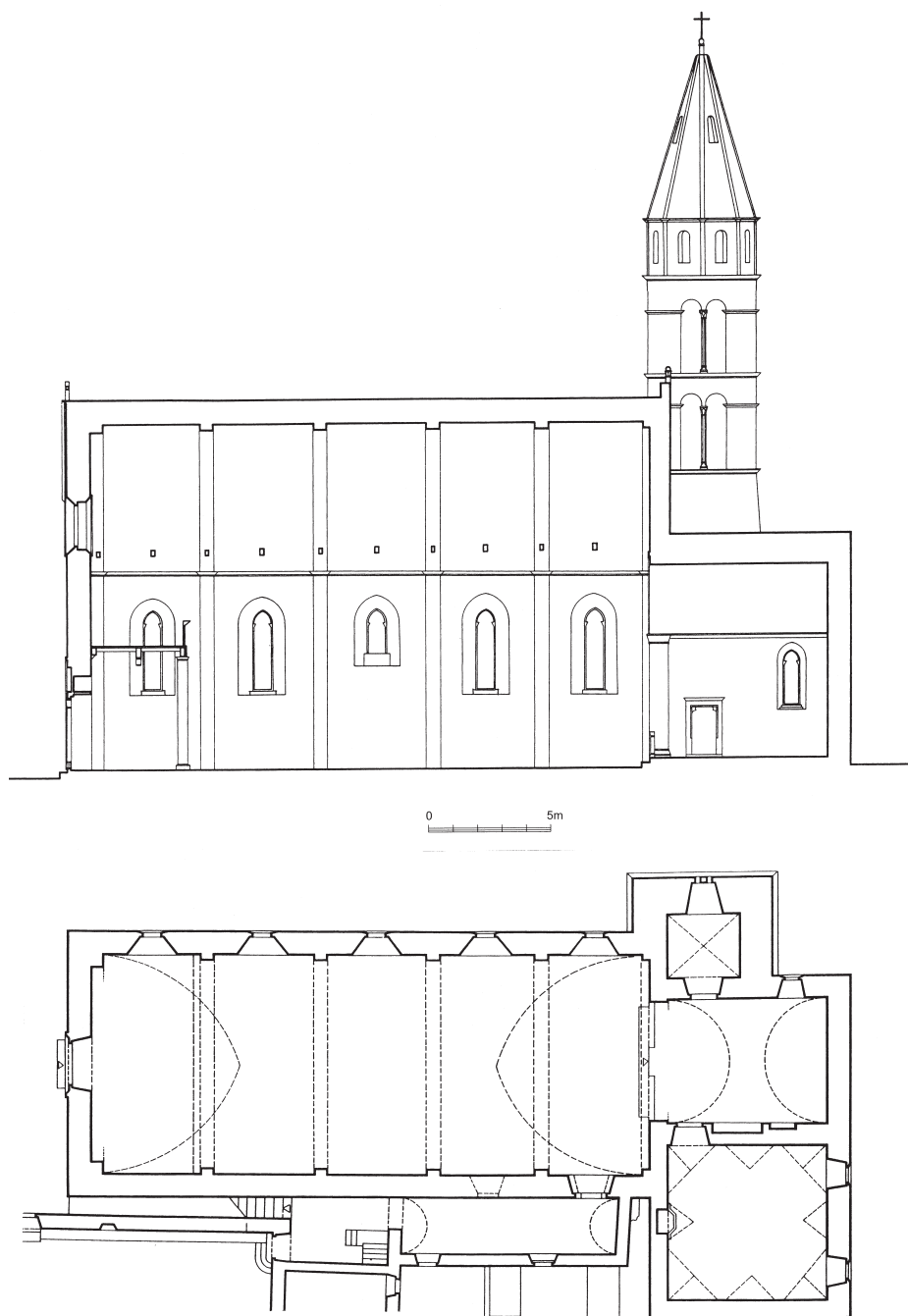
Navedeni slijed hvarskih crkava sa šiljastim bačvastim svodom i pojasnicama koji vremenski seže u prošlost do svetišta Hvarske katedrale, uključuje i Crkvu sv. Nikole u Starigradu. Oba prostorna dijela te crkve nadstvođena su bačvom s pojasnicama – svetište polukružnom, a brod šiljastom. Vrijeme izgradnje svodova nije nam poznato. Glavni i bočni portal su renesansni i upućuju na rano 16. stoljeće, ali čini se da su povišeni kasnije umetnutim postamentima dovratnika. Na kasnije vrijeme upućuju i pilastri, koji nose pojasnice obaju svodova svojim pseudodorskim kapitelima, kao i u Župnoj crkvi u Svirču.²⁴

Na Visu, otoku koji također pripada Hvarskoj biskupiji, tri su crkve sa svodnim sistemom šiljaste bačve i pojasnicama. Njihova izgradnja uglavnom je prethodila 17. stoljeću, a bu-

Župna crkva sv. Fabijana i Sebastijana, Jelsa, Otok Hvar, unutrašnjost
Parish Church of SS Fabian and Sebastian, Jelsa, island of Hvar, interior

dući da smo već navodili primjere iz ranijih stoljeća tražeći izvorišta i predloške, ne treba ih ni ovdje mimoći. Dvije su takve crkve na sjevernoj i jedna na južnoj strani otoka, a ta se topografska podjela pokazuje i u njihovim arhitektonskim svojstvima. Na južnoj je strani otoka, u Komiži, Župna crkva Gospa Gusarica. Na sjevernoj obali, u Visu je Gospa

Franjevačka crkva, Slano, tlocrt i uzdužni presjek (arhitektonska snimka: D. Stepinac)
Franciscan church, Slano, plan and longitudinal section

od Spilice, te u Podseldju, seoskom naselju povučenom u unutrašnjost otoka iznad grada, Crkva sv. Marije. Crkve na sjevernoj strani otoka bile su jednobrodne i priključuju se hvarskim primjerima iste svodne konstrukcije.

Izgradnja Gospe od Spilice vjerojatno seže u početak 16. stoljeća. Crkva je sagrađena već 1513. godine, ali se 1521. godine ponovno radi na njoj, bit će na prigradnji sakristije i dviju kapela.²⁵ Na tlocrtu crkve i njezina planiranog utvrđenja iz 1624. godine ucrtane su i spomenute dogradnje.²⁶ Krajem 18. stoljeća crkva je proširena bočnim brodovima i izgrađeno je novo svetište. Izvršene su i neke manje

preinake u srednjem brodu, ali se one posve razgovijetno raspoznaju, pa je lako predočiti njegov prethodni izgled. Arhitektonska plastika oblikovana je tako da uski, ali klesarski pomno profiliran vijenac odvaja zidove od svoda. Iznad ležena vijenac je istaknut obratima, na koje se nastavljaju pojasnice šiljastog bačvastog svoda.

Sve do 1592. godine u Poselju je bila jedina župna crkva na otoku, pa je njezin brod, nadsvođen šiljastom bačvom s pojasnicama, građen vjerojatno prije te godine.²⁷ Predloženo vrijeme izgradnje dovodi u sumnju činjenica da je već početkom 16. stoljeća bila izgrađena i Gospa od Spilice.

Ta velika crkva u Visu mogla je također služiti za župska okupljanja, pa je stoga brod crkve u Poselju mogao biti izgrađen i nakon predloženog datuma. Taj je brod prigrađen građevnom sklopu koji sadrži još dva starija sakralna prostora, dvije male kapele. Starija je s polukružnom, niskom apsidom i lomljenom bačvom nadsvođenim prostorom. Potom je uz nju podignuta još jedna kapela, posvećena sv. Margariti, s izduženom pravokutnom apsidom. Na njezinu jednostavnom pročelju u 19. je stoljeću promijenjen portal. Okvir mu je građen uskim kamenim gredama i s nadsvjetočlom kvadratnog oblika. Iznad portala ostao je sačuvan četverolisni okulus, upisan u kružnicu iscrtanu prutastom profilacijom. Između »latica« četverolista mala su kružna polja s lisnatom ornamentikom kasnog 15. ili 16. stoljeća.²⁸ Isto vremensko određenje potvrđuju i polukugle istaknute u kutovima kvadratne kamene ploče u koju je upisan krug s četverolistom. Nakon izgradnje kapela odlučeno je da se gradi brod župne crkve. Starija, šiljastom bačvom nadsvođena kapela poslužila je za apsidu novog broda. Njegovi zidovi podijeljeni su pilastrima s kapitelima oblikovanim poput višestruko profiliranog vijenca, a na njih se nastavlja pojasnice. (Tek kasnije pilastri su »preobraženi« u lezene, tako da su njihovi kameni kapiteli povezani jednako profiliranim vijencem izvučenim u žbuci.) Kapiteli oblikovani izmjenom konveksnog i konkavnog profila upućuju na to da je brod crkve u Poselju izgrađen poslije Gospe od Spilice, gdje je vijenac znatno uži i jednostavnije profiliran. Točnijoj dataciji prigrađenog broda u Poselju sigurno bi pomoglo da su ostali sačuvani stari prozori, ali oni su zamijenjeni početkom 20. stoljeća, kada je s pročelne strane crkvi prigrađen prostrani križni prostor, a stara kapela, koja je bila u funkciji apside, zidom je odvojena od broda nadsvođenog šiljastom bačvom i pojasnicama kako bi njezin prostor poslužio kao sakristija.

Župne crkve u Visu i Poselju svojim arhitektonskim značajkama, vješto građenim svodom i upotrebom arhitektonske plastike, bliske su hvarskim primjerima: koru Hvarske katedrale, osobito Crkvi sv. Nikole u Starigradu, pa i istodobno građenoj, premda trobrodnoj, Župnoj crkvi u Jelsi.

U Komiži, na južnoj strani otoka Visa, trobrodna Crkva sv. Marija Gusarica ima dva broda, srednji i lijevi, i nadsvođena je šiljastom bačvom s pojasnicama. Oba se broda razlikuju od standarda ovdje razmatranog arhitektonskog tipa: pojedini su građevni elementi izostavljeni – nema nosača, lezena ili pilastara, na koje se nastavlja pojasnice, a pojasnice su posve prorijeđene, svedene samo na jednu, podignutu na konzole postavljene iznad vijenca koji dijeli zidove od svoda. Tako nije ostvarena ritmička povezanost prostora, karakteristična za arhitektonsku strukturu crkava ove tipske skupine. Odstupanje od tipskog standarda i rješenje svodnog sistema komiške Gusarice te postupno građena njezina trobrodna širina posljedica su drugačijih poticaja i namjere da se ponovi građevna struktura Crkve sv. Nikole, koja je pripadala Benediktinskom samostanu Muster u Komiži.²⁹ U njezinu, tijekom nekoliko stoljeća građenom također trobrodnom prostoru, ali proširenom i bočnim kapelama, najstariji je romanički brod, koji sadrži iste elemente i postav kao i brodovi Gusarice. Izostavljene su lezene, pojasnice su

Župna crkva Gospe od Spilice, Vis, unutrašnjost
Parish Church of Our Lady of Spilice, Vis, interior

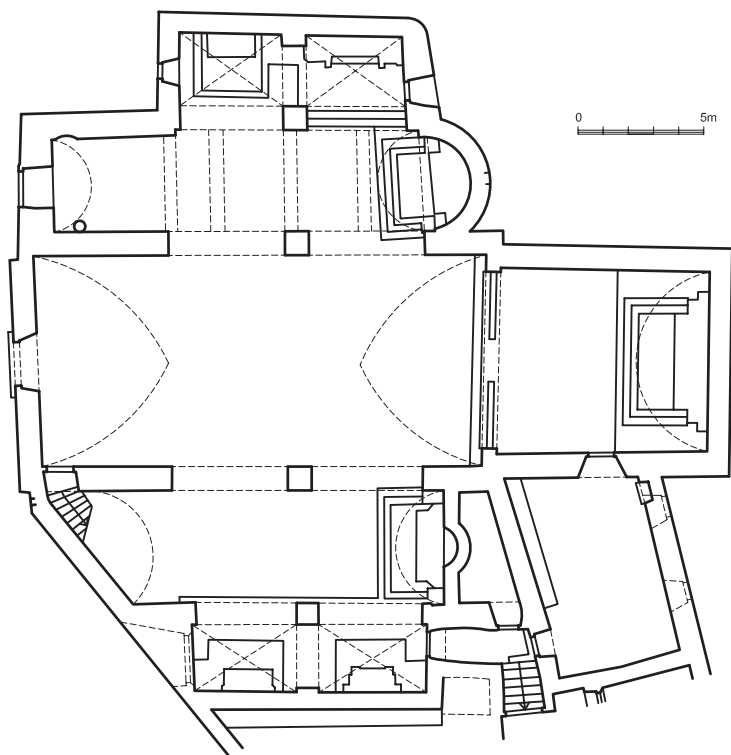
malobrojne i aritmički raspoređene. Podudarnosti sežu i dalje. U objema crkvama brodovi su povezani samo s dva široka otvora s lučnim nadvojima oslonjenima na masivni stupac. Međutim, u Musteru je bačvasti svod polukružnog presjeka, a nije šiljastog oblika kao u Gusarici. Šiljasti svod u Gusarici možda bi trebalo povezati s crkvom drugog benediktinskog samostana, smještenog na obližnjem otočiću Biševu, odmah ispred Komiže. Samostan je bio napušten vjerojatno krajem 13. stoljeća, ali crkva je potom obnavljana. Kasnije je mogao biti izgrađen i svod, pa bi šiljasti svod pojačan pojasnicama oslonjenima na masivne pilastre mogao potjecati iz razdoblja prije preseljenja redovnika u Muster kraj Komiže – vjerojatno krajem 13. stoljeća.³⁰

Izgradnja Župne crkve u Komiži započinje 1513. godine.³¹ Najstariji je srednji brod, a potom se gradi zapadni, lijevi, također nadsvođen lomljenom bačvom pojačanom pojasnicom. Smatra se da je podignut prije kraja 17. stoljeća.³²

Za hvarske crkve s lomljenim bačvastim svodom i pojasnicama građene krajem 18. stoljeća predloške ćemo naći na istom otoku. Upotrebu lezena i uskih vijenaca koji dijele zidove od svoda u Župnoj crkvi u Svirču ponavlja svetište Katedrale u Hvaru, a jednako je tako i u viškim crkvama 16. stoljeća u Poselju i Gospi od Spilice. Pilastri koji nose

Župna crkva sv. Marije, Poselje, otok Vis, unutrašnjost
Parish Church of St Mary, Poselje, island of Vis, interior

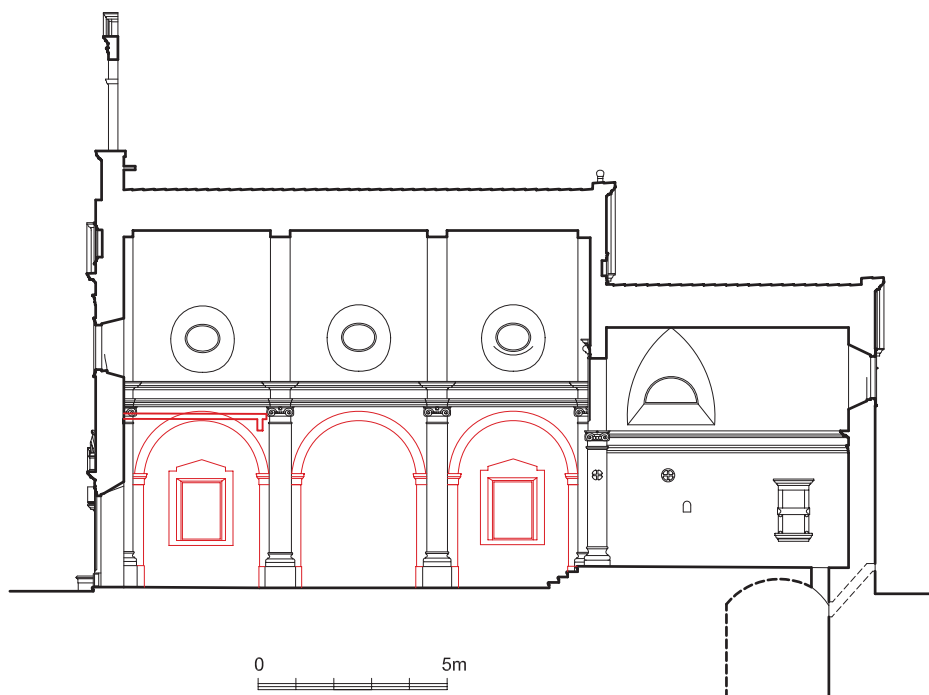

lezene u Vrisniku poznati su nam iz starogradske Crkve sv. Nikole, a trobrodnost Župne crkve u Vrbanju također nastavlja isto rješenje s početka 16. stoljeća iz susjedne Jelse. Ono je približno istodobno s proširenjem bočnim brodovima viške Crkve Gospe od Spilice.

U ovom nabravanju zajedničkih značajki hvarskih i viških crkava ponajviše se pozivamo na arhitekturu jednoga kora. Je li kor Hvarske katedrale doista mogao biti tako snažan poticaj izgradnji crkvenih brodova, tim prije što se na taj način mijenja njegova ikonografija? Umjesto svećenstvu, isti oblik prostora namijenjen je puku. Navedene sumnje omogućavaju nam pretpostavku o izgubljenim projektima Hvarske katedrale. Naime, nedostaju nam spoznaje o planiranom izgledu njezina broda, koji je morao biti određen istodobno s izgradnjom kora, dakle oko 1500. godine, a svakako prije početka gradnje pročelja, koja je u tijeku već 1541. godine.³³ Sudeći prema širini pročelja i njegovoj udaljenosti od kora,

Crkva Benediktinskog samostana Muster, Komiža, otok Vis, tlocrt
 (arhitektonska snimka: S. Machiedo)

Church of the Muster Benedictine Monastery, Komiža, island of Vis, ground plan

Gospa od Vrhopoljca, Vrpolje, uzdužni presjek (arhitektonska snimka: I. Valjato-Vrus, I. Tenšek)
Our Lady of Vrhopoljce, Vrpolje, longitudinal section

katedrala je trebala biti jednobrodna građevina izdužena pravokutnog tlocrta.³⁴ Naglašena visina pročelja i visoki postav rasvjetnog okulusa, u vrh polukružnog zaključka njegova srednjeg dijela, ne sugeriraju pretpostavku da je projektirani brod trebao biti neposredno zaključen gredama krovne konstrukcije ili plohom stropa. U tom slučaju rasvjetni bi se okulus našao u zoni tavanskog prostora, odnosno bio bi presečen gredama krovne konstrukcije. To pokazuje i sadašnji, znatno kasnije realiziran stropni zaključak broda.³⁵ Očekivano je rješenje svodni zaključak, pa ako je u apsidi lomljena bačva s pojasnicama, vjerojatno je isti svodni sistem trebao imati i (neizgrađeni) brod. Naravno, projektirani bačvasti svod mogao je biti polukružnog, a ne šiljastog presjeka, kao kod Šibenske katedrale, ili konstruiran drvenom građom, kao onaj netom dovršen u venecijanskoj crkvi S. Maria dei Miracoli. Međutim, podizanje hvarskog pročelja napredovalo je vrlo sporo, pa još nije bio uklonjen brod prethodne katedrale, smješten između novoizgrađenog kora i započetog pročelja. Obnavljale su se njegove bočne kapele i gradile nove – ustvari traveji već prethodno započetih bočnih brodova. Dvije 1658. godine još nisu bile ni nadsvođene, a već 1664. protomajstor Ivan Petrov iz Splita podastire novi projekt katedrale, zbog kojega se stari brod zajedno s kapelama uklanja. Prema projektu gradi se trobrodni prostor, umjesto onoga za koji pretpostavljamo da je trebao biti jednobrodan i primjeren mjerama pročelja.³⁶ Budući da nema podataka, arhivskih nacрта ili zapisa koji bi potkrijepili pretpostavku o neostvarenom i izgubljenom projektu broda katedrale iz vremena izgradnje kora i prvih radova na pročelju, i nadalje će nedostajati čvrsta »karika« koja bi pojasnila odnos hvarske

stolnice i kasnijih crkava s lomljenim bačvastim svodom i pojasnicama, osobito njezin udio u izgradnji viških i hvarskih crkava ove tipske skupine.

Sve prethodno navedene crkve nadsvođene lomljenom bačvom s pojasnicama mogu se regionalno grupirati ili povezati s nekim zajedničkim predloškom istih arhitektonskih odlika, osobito u pogledu arhitektonske plastike. Od tih se mogućnosti sabiranja i grupiranja odvaja Crkva Gospe od Vrhopoljca u Šibenskoj zagori kraj sela Vrpolja. Njezin projektant i graditelj Ivan Skoko započeo je s radovima 1723. godine, a već je 1726. godine posvećena, dakle i dovršena. Crkvi su 1940. godine prigrađeni bočni brodovi, ali bez znatnijih oštećenja starih zidnih dijelova, pa se njezin izgled virtualno može posve rekonstruirati, tim prije što su sačuvane njezine fotografije prije proširenja.³⁷ Stoga ćemo u razmatranju koje slijedi zanemariti spomenute dogradnje.

Crkva Gospa od Vrhopoljca razlikuje se od ostalih crkava sa šiljastim bačvastim svodom pojačanim pojasnicama zbog drugačijih arhitektonskih elemenata i njihovim položajem u arhitektonskoj strukturi cjeline. Svod je, naime, probijen pravilno raspoređenim eliptoidnim prozorima. Prozorski otvori su, dakle, »podignuti« sa zidova u svodnu zonu; pojasnice svoda oslanjaju se na jonske pilastre i gređe. Isti se oblici arhitektonske plastike u »umanjenom mjerilu« ponavljaju i u apsidi, znatno niže od broda. Pilastri trijumfalnog luka su jonski, a gređe, kao i u brodu, odvaja zidove od svodnog polja. Arhitektonska plastika crkve izrazito je masivna, kapiteli pilastara su okrupnjali, gređe je široko, s naglašenim obratima, pojasnice su istaknute, a svod apsida

Gospa od Vrhpoljca, Vrpolje, pročelje
Our Lady of Vrhpoljce, Vrpolje, façade

oštro je lomljenih ploha, zbog susvodnica postavljenih iznad polukružnih prozora. Snaga zidnog reljefa je osobito izražajna zbog razmjerno malog prostornog volumena crkve.

Gospa od Vrhpoljca ima izdvojen položaj u tipskoj skupini određenoj sistemom lomljene bačve s pojasnicama. Jer jednako postavljene ovalne prozore u zonu svoda imaju u Dalmaciji samo župne crkve na Korčuli, u blačanskoj crkvi već polovicom 17. stoljeća.³⁸ Jonski pilastri ranije su upotrebljavani samo na retablima oltara, pa ta odstupanja od tipskog standarda pokazuju da je Gospa od Vrhpoljca građena s namjerom da se ostvari svojevrsna sinteza različitih iskustava dalmatinskoga graditeljstva.

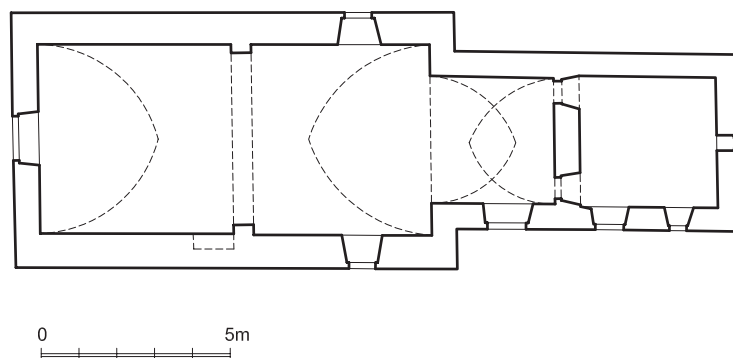
Nacrtna shema glavnog pročelja Gospe od Vrhpoljca standardna je za dalmatinsku sakralnu arhitekturu jer ima dva prozora uz portal, okulus iznad njega i preslicu u vrhu zabata. Ali Skoko je načinom oblikovanja navedenih elemenata uspostavio poredak drugačijeg arhitektonskog značenja. Portal i oba prozora te preslicu u vrhu pročelja zaključio je segmentno povijenim zabatima, u sredini presječenima postamentom za neki visoko uspravljani, vjerojatno

arhitektonski oblik. Nadstrešnice su naglašene tjelesnosti, pojačane nizom konzolica na zaključnoj profilaciji nadvoja. Isti je oblik nadstrešnica u Dalmaciji samo na zgradama koje projektiraju venecijanski arhitekti – na pročeljima palača Cindro i Milesi u Splitu te na Gropellijevoj Crkvi sv. Vlaha u Dubrovniku.³⁹

Graditelj crkve se ponajviše udaljio od standardne sheme pročelja projektirajući gigantiziranu preslicu. Preslicu je postavio tako da presijeca zaključni zabat pročelja. Iz njegovih pravocrtnih presječenih stranica preslica se uspinje mekim obrisom svoje baze. Iznad baze preslice graditelj postavlja veliku ukladu, s bokova podržanu volutama. Volute potom ponavlja iznad uklade, uz visoko uspravljenu biforu s vitkim otvorima za dva zvona. Biforu zaključuje već spomenutim, segmentnim, u sredini presječenim zabatom. Skoko tako proširuje rječnik arhitektonskih elemenata koristeći se poticajima venecijanskih arhitekata – presječeni segmentni zabat iznad otvora i polukružni prozori apsida. Rješavajući u Dalmaciji često ponavljano shemu pročelja s preslicom, Skoko smjelo povećava formate pojedinih elemenata i naglašava plasticitet pojedinih dijelova, pa tako uspostavlja nove odnose veličina. Razmičući arhitektonsku plastiku i postavljajući je uz bazu i vrh pročelja, ostvaruje novu izražajnu vrijednost plošne i neraščlanjene površine zida. Ta ravna površina zida na uskom i visokom pročelju Crkve Gospe od Vrhpoljca ima vrijednost »aktivne pauze«. Ona je tema koja stvara napetost između dva plastička naglaska. Skoko je tako uspio nadvladati podvojenost između plošnih i reljefno oblikovanih zidnih dijelova i povezati ih u jedan prizor.

Zašto je graditelj primijenio lomljeni bačvasti svod? Odgovor je možda u zapisu koji spominje prethodnu crkvu Gospe od Vrhpoljca, oštećenu u Kandijskom ratu s Turcima, pa potom obnovljenu: »... g. 1721. svod je prijetio padom... Bratovština je odlučila da za sve veću slavu presvete Djevice staru crkvu poruši i sagrađi novu, veću i ljepšu. Stoga 25. 8. 1722. učini ugovor s graditeljem Ivanom Skokom ...«⁴⁰ Možda je i prethodna crkva bila nadstvođena lomljenom bačvom pojačanom pojasnicama pa su bratimi zahtijevali da jednaki svod ponovi i Ivan Skoko?

Na prethodnim smo stranicama crkve s lomljenim bačvastim svodom i pojasnicama razvrstali i podijelili u skupine s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost i karakteristične varijante njihove arhitektonske plastike. Premda smo pri tome imali namjeru zadržati se na 17. i 18. stoljeću, neminovno se moralo posegnuti dublje u prošlost jer su im arhitektura i pojedini njezini elementi upućivali na neposredno podrijetlo iz ranijih povijesnih razdoblja. Stoga se trebalo upustiti u ispitivanje ne samo crkava 15. i 16. stoljeća, kada svodni sistem lomljene bačve s pojasnicama postaje reprezentativna tema sakralne arhitekture u Dalmaciji, nego je bilo potrebno zakoračiti i dalje u prošlost, sve do razdoblja romanike i predromanike. Vidjeli smo da se pojedine arhitektonske teme iz tih udaljenih povijesnih razdoblja ponavljaju u 18. stoljeću. Sjetimo se samo crkve u Gornjem Humcu na otoku Braču, s pojasnicama podignutima na konzole i bočnim zidovima produbljenima velikim nišama, kao i u predromaničkim crkvama na istom otoku. Jednake niše nalaze se i u Župnoj

Crkva Franjevačkog samostana, Zaglav, Dugi otok, tlocrt
Church of Franciscan Monastery, Zaglav, Dugi Otok, ground plan

crkvi u Podgrađu, koja pripada omiškoj skupini, a preuzeta je iz tek nekoliko kilometara udaljenih romaničkih gradnji. Srednjovjekovne predromaničke i romaničke crkve bliske su i temeljnim određenjima ovdje razmatranog tipa. I njihovi su svodovi bačvasti i pojačani pojasnicama – ali polukružnog su, a ne šiljastog presjeka.

Pomak od polukružnoga ka šiljastom obliku svoda nije se mogao ostvariti »samostalnim razvitkom« graditeljskog umijeća i »domišljatošću« dalmatinskih graditelja. Jer to bi značilo da su koristeći se vlastitim iskustvima ostvarili stilsku promjenu konstrukcijskog sistema. Za takve promjene nije bilo razloga u graditeljskoj praksi, jer se lomljena bačva s pojasnicama isprva najčešće primjenjivala u malim prostorima, gdje širina bačvastog svoda nije postavljala zahtjeve za promjenom konstrukcijskog sistema. Za promjenu od polukružnoga ka šiljastom obliku bačvastog svoda bili su potrebni predlošci iz drugih graditeljskih tradicija. Smjramo pritom na južnu Francusku i sjevernu Španjolsku, na južnofrancusko-katalonsku romaniku, gdje se grade mnogobrojne crkve s bačvastim svodom pojačanim pojasnicama, oslonjenima na zidna pojačanja – lezene ili polustupove. Te su crkve mahom na hodočasničkim putovima prema Santiago de Composteli, pa ih se stoga naziva hodočasničkim tipom.⁴¹ Svodovi tih crkava u 11. stoljeću su polukružnog presjeka, a u 12. stoljeću učestalo se gradi i šiljasta bačva. Njezin šiljasti oblik preuzet je iz islamske arhitekture šiljastih bačvastih svodova s pojasnicama na maurskim građevinama u južnoj Španjolskoj, ali mogao je biti usvojen i posredovanjem drugih veza s Bliskim istokom i sjevernom Afrikom.⁴² Premda šiljastim oblikom podsjeća na gotičku strukturu, pa se i naziva »dijelom prethistorije gotičke arhitekture«, »lomljena bačva s pojasnicama bitno je romanička forma«.⁴³ Ona prethodi kasnoromaničkom križno-rebrastom svodu i travejnom sistemu njegove konstrukcije, u kojem se svodni teret oslanja na pojačanja zidova raspoređena u pravilnim intervalima, što omogućuje rastvaranje zidnih ploha velikim rasvjetnim otvorima, kasnije osobito karakterističnima za gotiku.

Hodočasnički tip rasprostranjen je po već spomenutim područjima sjeverno i južno od Pirineja. Njegove velike

trobrodne crkve s razvijenim deambulatorijem i transeptom, među kojima je i Santiago de Compostela, bile su izvor nacрта za mnoge crkve manjeg formata, u kojima se izostavljaju pojedini prostorni dijelovi, pa je jednobrodnost bila često rješenje u kasnom 11. i 12. stoljeću.⁴⁴ Varijanta tako reduciranog tipa ponavlja se i u Dalmaciji.

U konstrukciji dalmatinskih crkvenih građevina šiljasti bačvasti svod s pojasnicama usvaja se postupno i, čini se, s prekidima. Pritom iznenađuje, barem sudeći po sačuvanim primjerima, da se isprva češće primjenjuje u skromnijim građevinama, što je suprotno uobičajenim putovima kojima se novi oblici usvajaju prvo na reprezentativnoj razini i tek potom se ponavljaju u skromnijim razmjerima i varijantama. Put je tog usvajanja u Dalmaciji svakako dug i njegovi počeci ne mogu se zasada jasno razabrati. U tu bi svrhu trebalo provesti mnogo opsežnija istraživanja, koja bi obuhvatila šire južnojadransko područje i osobito arhitekturu benediktinaca.⁴⁵

Najranije točno datirane crkve sa šiljastim svodom i pojasnicama u zadarskom su kraju. Povijest njihove izgradnje arhivski je dokumentirana, pa ćemo je ovdje ponoviti, ne samo zbog pouzdanosti podataka, nego i zbog toga što pokazuje okolnosti ponavljanja jednog modela.

Prilikom izgradnje Franjevačke crkve u Zaglavu na Dugom otoku zadarski plemić Grgur Margetić sklopio je 1445. godine ugovor s graditeljima Vukom Slavogostovom i Jurjem Lukačevićem Zavaliskom, po kojemu je crkva »morala biti jednako velika, duga i visoka kao i Crkva sv. Mateja u zadarskom predgrađu, ali šira od nje pola stope«. Lukačević je potom sagradio na istom otoku i Župnu crkvu u Salima, ponavljajući projekt prethodno ostvaren u Zaglavu.⁴⁶ U objema crkvama s Dugog otoka – pa dakle i u zadarskom Sv. Mateju koji im je bio uzorak – svod je u polovici dužine pojačan samo jednom pojasnicom, koja se bez imposta nastavlja na par jakih lezena. To odstupanje od hodočasničkog tipa i za njega karakteristične naglašene ritmike prostornog volumena provedenog upravo upotrebom pojasnica i lezena može se objasniti istodobnim nastavljanjem dalmatinske graditeljske tradicije jednako oblikovanog dvodijelnog prostora lađe, koja seže sve do razdoblja romanike.⁴⁷

Te male crkve i kapele, od zadarskog predgrađa, Dugog otoka i Šolte pa do Korčule i Biševa, pokazuju da se svodni sistem šiljaste bačve s pojasnicama primjenjivao u Dalmaciji sigurno već u prvoj polovici 15. stoljeća. No, one nisu mogle biti model za istu konstrukciju svoda u kasnije građenim velikim crkvenim građevinama s kraja 15. i uglavnom iz 16. stoljeća. Jer, izgraditi svod velikog raspona i visine zahtijeva veće graditeljske sposobnosti od onih potrebnih za skromne prostorne mjere navedenih crkvice. Pritom i znatna klesarska vještina zidanja pravilnim klesancima i pomno oblikovana arhitektonska plastika pokazuje da su na djelu majstori koji ne bi tražili poticaje za svoje graditeljske zadatke u znatno skromnijim građevinama, u pogledu umijeća izvedbe i veličine. Tu su i ugledni naručitelji, kojima su pogledi sigurno bili usmjereni u značajna svetišta, a ne na skromne građevine dalmatinskoga seoskoga krajolika. Već smo spomenuli dominikance i njihovu Crkvu sv. Križa na Čiovu, ali mnogo su češći naručitelji franjevci, koji podižu crkve uz svoje samostane – kraj Orebića, na otoku Badiji kraj Korčule, u Slanom, Pridvorju u Konavlima, pa nešto sjevernije u Makarskoj. Istom procvatu izgradnje i u novim razmjerima obnovljenoj primijeni tipskih modela hodočasničke crkve pripada i kor Hvarske katedrale. Vrijeme njihova nastanka druga je polovica 15. i 16. stoljeće.

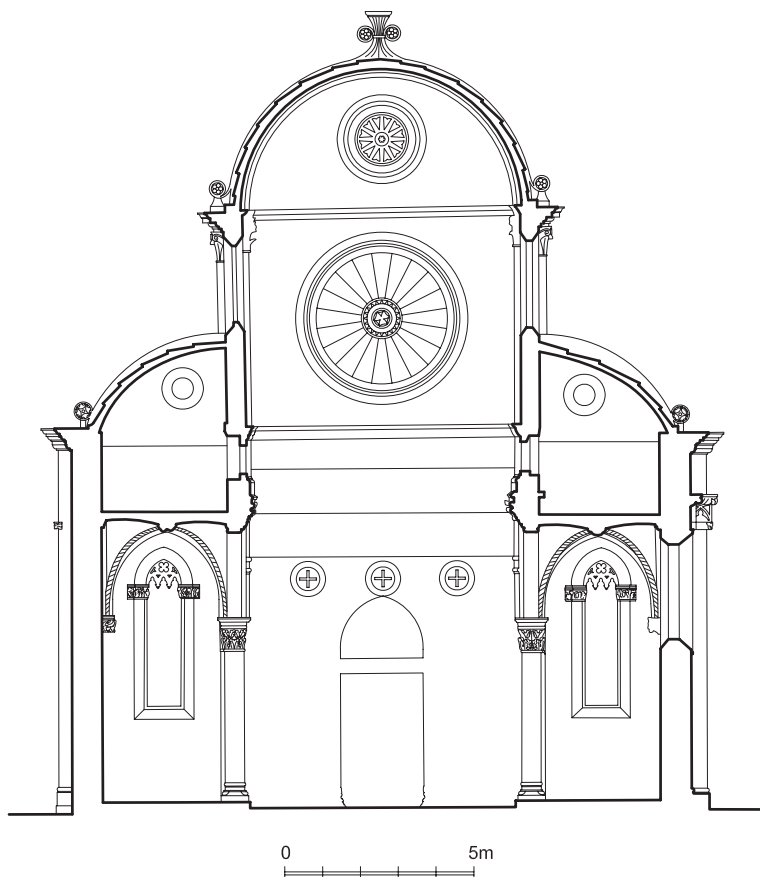
Dominikanska crkva na Čiovu nadstvođena je vjerojatno krajem 15. stoljeća; gradnja Franjevačke crkve kraj Orebića započinje 1479. godine;⁴⁸ u Makarskoj, nakon turskih razaranja, franjevci 1502. godine obnavljaju prethodnu (poslije 1468.) izgrađeni šiljasti svod s pojasnicama.⁴⁹ Na Badiji kraj Korčule dovršavaju gradnju prije 1523. godine,⁵⁰ u Slanom i Pridvorju franjevačke su crkve iz 16. stoljeća,⁵¹ a do gradnje kora Hvarske katedrale došlo je, čini se, oko 1500. godine. Potom na području Hvarske biskupije slijede župne crkve u Jelsi, Vrboskoj, Visu i Velom Selu, mahom iz 16. stoljeća. Tako hodočasnički tip crkve, karakterističan za razdoblje romanike, u svojoj varijanti s lomljenom bačvom postaje reprezentativna arhitektonska tema dalmatinske arhitekture kasno, tek u 16. stoljeću, četiri stotine godina nakon što je već bio rasprostranjen zapadnim Sredozemljem. Kako su ostvareni dodiri Dalmacije s tim udaljenim povijesnim prostorima i zašto su se oni od druge polovice 15. stoljeća tako snažno ojačali? Te veze između dalekih obala Sredozemlja ostvarene su, i dugo su trajale, zahvaljujući hodočasničkim putovima u Santiagu de Compostelu, na kojima su se, zajedno s masama vjernika iz drugih katoličkih zemalja, našli i hodočasnici iz Dalmacije. Naime, uz Rim i Svetu Zemlju, Santiago de Compostela bilo je najvažnije svetište katoličkog svijeta i najčešće mjesto hodočašća. Zbog njegova štovanja u mnogim dalmatinskim mjestima i gradovima osnivane su bratovštine sv. Jakova – u Zadru (djeluje već od 1203.), Splitu, Trogiru, Šibeniku (1414.), na Čiovu (1452.) – s ciljem organiziranja hodočasničkih putovanja.⁵² Za vrijeme turskih osvajanja, koja su već u drugoj polovici 15. stoljeća sezala do zidina dalmatinskih gradova, popularnost sv. Jakova dosegla je nove razmjere. U Španjolskoj su ga smatrali zagovornikom kršćanskog otpora muslimanima i pod njegovim zaštitničkim stijegom vojske Aragona, Navarre i Castiglie, upravo u godinama kada Turci pustoše hrvatske

zemlje, pobjednički ratuju protiv Kordopskog Kalifata, vraćajući islamizirani Iberski poluotok svijetu katoličke Europe. Uspjesi u Španjolskoj morali su biti poticajni i ulijevali su nadu u mogućnost da se ostvare i ovdje, u Dalmaciji. U takvim povijesnim okolnostima ponavljanje arhitektonske forme iz zemalja koje se pobjednički bore protiv zajedničkog neprijatelja kršćanstva ima simboličku, gotovo zavjetnu vrijednost. Njezine stilske oznake mijenjaju značenje u novom povijesnom kontekstu: aktualnost odabranog predloška u idejnoj funkciji koju ima u trenutnim političkim zbivanjima. Politička situacija daje mu novo značenje. To je značenje određeno zajedničkim raspoloženjem, kada se turska najezda smatrala prijetnjom cijelom kršćanskom svijetu. To je vrijeme kada su se pripremale vojne protiv Turaka u kojima su trebale sudjelovati snage ujedinjenih europskih vladara i sam vrh Katoličke crkve.⁵³

Arhitektonska struktura lomljene bačve s pojasnicama primjenjivana u Dalmaciji jednaka je u mnogim romaničkim crkvama na putovima prema Santiagu de Camposteli. Sudeći po arhitektonskoj plastici, bliska im je jednostavnost katalonskih primjera s lezenama (a ne polustupovima) i uskim vijencima koji dijele zidove od svoda, jednobrodnost provansalskih crkava s jednom apsidom, ali i arhitektura cistercita, zbog jednostavnosti lišene bogate figuralne i ornamentalne dekoracije. Te crkve sadrže još neke podudarnosti s dalmatinskom temom šiljastog svoda s pojasnicama. Naime, nosači svodnih pojasnica podignuti su na konzole, kao i u kora Hvarske katedrale, a bočni su im brodovi zaključeni polovicom bačvastog svoda, tako da mu je presjek četvrtina kruga, kako je to i u trobrodnoj Župnoj crkvi u Jelsi (npr. Cistercitska crkva u Silvacanu, Bouches du Rhône, crkve Saint-Trophime u Arlesu, Saint-Eutrope u Saintesu, Zborna crkva u Vilabertránu, Sant Pere u Besalú⁵⁴).

Razlozi usvajanja hodočasničkog tipa crkve sa šiljastim svodom sigurno su bili i arhitektonske prirode. Dalmatinski naručitelji crkvenih gradnji prepoznali su njegovu romaničku šiljastu konstrukciju kao gotičku formu, za njihov arhitektonski ukus 15. i 16. stoljeća posve suvremenu i aktualnu. (Prepoznavanje šiljastog svoda kao gotičke strukture, ne mijenja povijesnu činjenicu da se radi o konstrukcijskom sistemu romanike.) Taj je svodni sistem, kako smo vidjeli, već u prethodnom stoljeću bio usvojen u Dalmaciji, vjerojatno s istih zapadnosredozemnih izvora, ali tek je izgradnjom velikih crkava s kraja 15. i 16. stoljeća postao jednim od vodećih arhitektonskih zadataka. Široki brodovi crkava nadstvođeni šiljastom bačvom sada su naglašene visine, pa je time istaknuto značenje prostornog tijela. Arhitektonska plastika koja se seže ukupnom visinom broda i pravilno dijeli i ritmizira sve zidne plohe rijetko se susreće u dalmatinskim crkvama velikih prostornih mjera prije 18. stoljeća.

Razmatranje utjecaja hodočasničkog tipa crkve na dalmatinsku arhitekturu svedeno samo na temu šiljastog svoda daje fragmentiranu sliku stvarnih povijesnih zbivanja i međusobnih veza. Romanička arhitektura zapadnog Sredozemlja znatno se šire, pa i ranije od ovdje spomenutih datuma, usvaja na istočnoj obali Jadrana i ona uključuje varijante polukružnog bačvastog svoda.⁵⁵ Te veze hodočasničkog tipa i dalmatinske

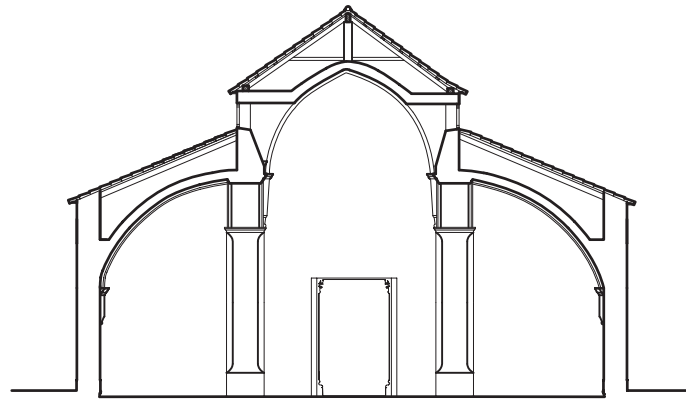
Katedrala, Šibenik, poprečni presjek (fotogrametrijsku snimku obradili za tisak: I. Tenšek, D. Zuljan)

Cathedral, Šibenik, transverse section

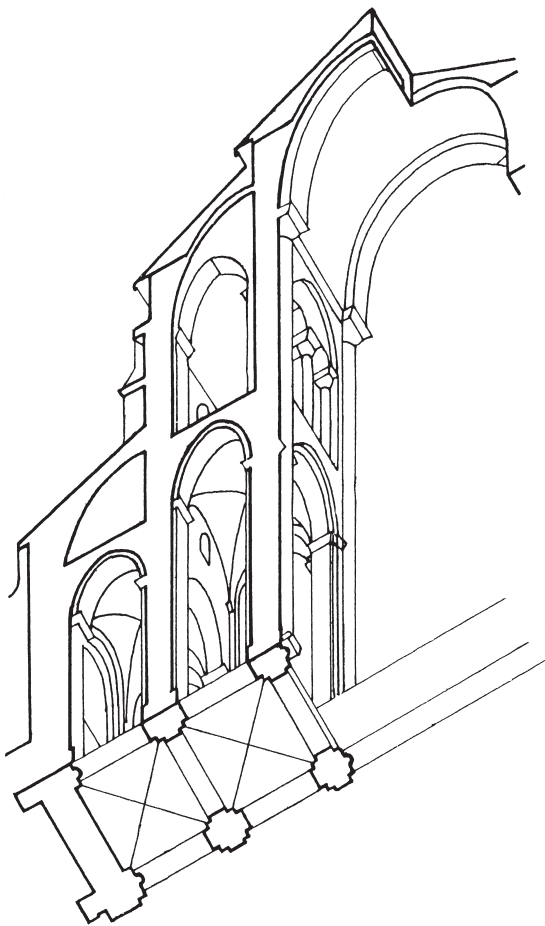
sakralne arhitekture najraskošnije se očituju upravo u jednoj građevini koja nije nadsvođena šiljastim svodom – u Šibenskoj katedrali. Arhitektonska shema Katedrale, omjeri njezinih prostornih veličina, glavni brod naglašene visine s triforijem iznad lučnih otvora prema bočnim brodovima, pa visoka ploha zida s prozorima i bačvasti svod s pojasnicama arhitektonski je poredak velikih trobrodskih građevina francuske i katalonske romanike (Katedrala u Autunu, Saint-Étienne u Neversu). Također su, kao i Šibenska katedrala, proširene transeptom i zaključene razmjerno malom kupolom, podignutom na masivni kubus s trompama i visoki poligonalni tambur rastvoren prozorima. Međusobne veze osobito pokazuje svod triforija postavljen iznad bočnih brodova.⁵⁶ Njegov polubačvasti oblik, građen tako da mu je presjek četvrtina kruga, ponavlja se u triforijima niza romaničkih crkava s hodočasničkih putova kroz južnu Francusku i Pirineje, na primjer u Saint Serninu u Toulouseu i Santiagu de Composteli. Namjera da se ponovi arhitektonska struktura srodna svečevu španjolskom svetištu potaknuta je političkim razlozima. To pokazuje friz s glavama što ga Juraj Dalmatinac postavlja u petom desetljeću 15. stoljeća na apside Šibenske katedrale. Na frizu su prikazani portreti pojedinih čelnika antiturske lige. Takvim izborom portreta zaštitnička uloga sv. Jakova proširuje se s religijskog područja – istodobno kada i u Španjolskoj – u neposrednu političku stvarnost borbe protiv islama.⁵⁷

Arhitektura Šibenske katedrale i njezino povijesno značenje sigurno se ne mogu objasniti samo tipskim određenjem. Želje njezinih naručitelja, određene hodočašćima u Santiago de Compostelu, samo su nacrtno odredile sklop arhitektonskih dijelova u kojima je svod za tipsko određenje hodočasničkog tipa »kritička forma«. Jer, materijalizaciju želja naručitelja ostvarili su Juraj Dalmatinac i Nikola Firentinac jezikom kasne gotike i rane renesanse. Željama naručitelja ne mogu se objasniti inventivna i uspješna rješenja montažne konstrukcije, ostvarena upotrebom kamenih ploča i greda, te plastičko-dekorativne i kiparske realizacije koje određuju povijesno značenje katedrale. Zahtjevi naručitelja nisu odredili ni rješenja pojedinih prostornih dijelova katedrale, za koja su ishodišta već prepoznata i objašnjena.

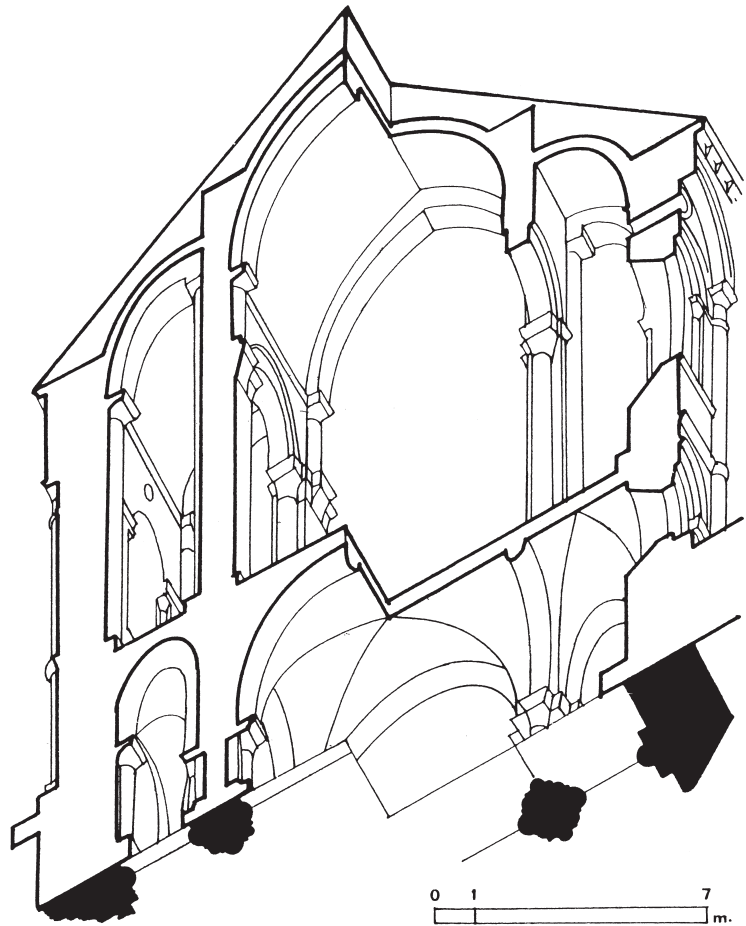
Šibenska katedrala sa svojom složenom prostornom strukturom, transeptom i kupolom te polukružnim bačvastim svodom ne pripada grupi ovdje razmatranih crkava koje određuje svod šiljastog oblika. Međutim, upravo te razlike pokazuju da se veze između dalmatinske crkvene izgradnje i južnofrancusko-katalonske romanike ne svode samo na jednu inačicu svodnog rješenja, nego da su bile znatno šire i razgranatije. Crkve s lomljenom bačvom pojačanom pojasnicama znatno su skromniji rezultat tih povijesnih okolnosti nego što je to Šibenska katedrala. Njihova jednobrodna arhitektonska shema, bez transepta i kupole, s vrlo reduciranom

Župna crkva sv. Fabijana i Sebastijana, Jelsa, Otok Hvar, poprečni presjek
(arhitektonska snimka: »Kipregel« Split; obradila: I. Valjato-Vrus)
Parish Church of SS Fabian and Sebastian, Jelsa, island of Hvar, cross section

Crkva Saint-Sernin, Toulouse, aksonometrijski presjek
Church of Saint-Sernin, Toulouse, axionometric section

Crkva Saint-Eutrope, Saintes, aksonometrijski presjek
Church of Saint-Eutrope, Saintes, axionometric section

upotrebom arhitektonske plastike, nastavlja najjednostavnije varijante hodočasničkog tipa. Jedino Župna crkva u Jelsi, s bočnim brodovima nadstvođenima polovicom bačvastog svoda (kao i triforiji Šibenske katedrale), proširuje raspone arhitektonskih tema, koji se, preuzeti iz hodočasničkog tipa, primjenjuju u dalmatinskim crkvama sa šiljastim bačvastim svodom.

Kada se u Dalmaciji isti konstrukcijski sistem ponavlja u kasnijim crkvama, mahom župnima iz 18. stoljeća, bili su već zaboravljeni njegovi davni izvori u zemljama zapadnog Sredozemlja i one povijesne okolnosti koje su bile poticaj njegovu usvajanju. Arhitektonski oblik lišen je svog izvornog značenja. Politička se poruka koju je posredovao izgubila. Sada su predlošci bliski – na Hvaru, Visu, u crkvama dalmatinskih franjevac. Struktura svoda doslovno se ponavlja, s istim varijantama u obliku pojasnica: zidane su i ožbukane ili građene klesanim kamenom profiliranih rubova. Lezene i vijenci jednako su postavljeni kao i stoljećima ranije. Vijenci su uski i jednostavni, a kada pilastri umjesto lezena dijele plohe zidova u pojedinim crkvama omiške skupine i vremenski »neodređenom« Sv. Nikoli iz Starigrada na Hvaru, teško je zaključiti je li to posljedica namjere za odmicanjem od uvriježenog standarda ili izraz želje da se ponove primjeri u kojima je izostavljen vijenac što dijeli zidove od svoda da bi se naglasilo okomito usmjerenje prostora.

U 18. stoljeću ponovno se primjenjuju pojedina rješenja preuzeta iz lokalne graditeljske tradicije. Niše na bočnim zidovima broda u crkvama omiške skupine ili u Župnoj crkvi u Gornjem Humcu pokazuju ponovno probuđeni interes za predromaničke i romaničke oblike, mahom kod pučkih majstora koji grade za potrebe skromnih seoskih sredina. Slijed stilskih promjena tijekom tih stoljeća ipak se prepoznaje u arhitektonskoj plastici, ali ona ne pripada sistemu konstrukcije građevine i njezinu tipskom određenju. Samo okviri portala, prozora, konzole, oblici otvora, prozori šiljastog ili pravokutnog oblika znakovi su stilskog vremena u kojem je crkva građena. U trobrodnoj Župnoj crkvi u Vrbanju ta su stilska određenja jače izražena zbog pilastara s pomno oblikovanim pseudodorskim kapitelima i širokog vijenca koji nose. Njegove mnogostruke profilacije, među kojima je i niz konzolica, jasno pokazuju da su iz 18. stoljeća. Ipak, to nije dostatno da bi se ukupna arhitektonska struktura, bitno određena konstrukcijskim sistemom šiljaste bačve, mogla objasniti normama stilova koji su slijedili nakon povijesnog doba kojemu ta struktura izvorno pripada. Jedini je primjer

znatnijeg odstupanja od toga tipskog određenja Crkva Gospe od Vrhpoljca, jer je njezin graditelj Ivan Skoko u strukturu određenu svodom s pojasnicama uključio arhitektonske elemente drugačijeg podrijetla i stilskog određenja.

Migracije oblika kroz prostor i vrijeme, promjene i gubljenje njihova stilskog značenja od zapadnog Sredozemlja do Dalmacije, od romanike do kasnog 18. stoljeća, a da se pritom ne mijenja narav građevnog sistema, pokazuje da su dalmatinske crkve sa šiljastom bačvom pojačanom pojasnicama vrlo konzistentna i na stilske promjene »otporna« tipska skupina. Njezina temeljna tipska odrednica, šiljasta bačva s pojasnicama koje nose uza zid prislonjeni nosači, »konstanta« je njezine arhitektonske strukture. Razlikuju se samo klesani elementi, proizvodi dalmatinskih majstora koji plastično-dekorativnim oblicima »opremaju« građevnu strukturu crkve te joj tako daju različite stilske značajke. A ti su klesani elementi određeni istim onim rječnikom dalmatinskih klesarskih radionica koji se temelji na razmjeni između »susjednih jadranskih obala«, a u tom pogledu važan je udio venecijanskih predložaka.

Crkve sa šiljastim bačvastim svodom i pojasnicama grade se gotovo pola tisućljeća, pa je njihova arhitektura jedna od temeljnih tema u razmatranju povijesnih odlika dalmatinskoga graditeljstva, njegove regionalne fizionomije i određenja njegova udjela u širem povijesnom prostoru. S tim u vezi svakako treba još jednom spomenuti Veneciju, s obzirom na njezinu dominirajuću ulogu u povijesti likovne kulture Jadrana, upravo u ovdje razmatranom vremenskom razdoblju. U venecijanskoj arhitektonskoj praksi ne primjenjuje se lomljeni bačvasti svod s pojasnicama, a zidani bačvasti svod javlja se vrlo rijetko. Za uvijete izgradnje na lagunama, na pjeskovitom tlu, bila su prikladnija lakša opterećenja, drvene stropne i svodne konstrukcije. Venecijanska arhitektura 15. i prvih godina 16. stoljeća nastavlja vlastita bizantinsko-romanička iskustva u organizaciji prostora ponovnom upotrebom *quincunxa* i mramornih obloga za oblikovanje zidnih površina. Istodobno se u Dalmaciji intenziviraju i u novim razmjerima prenose predlošci romanike iz zemalja zapadnog Sredozemlja. Ali to ne znači da teme preuzete iz islamske tradicije pokazuju neki specifičan položaj dalmatinske arhitekture između Istoka i Zapada, nego one potvrđuju njezinu pripadnost mediteranskoj arhitektonskoj kulturi i, zahvaljujući crkvama sa šiljastim bačvastim svodom pojačanim pojasnicama, onim zbivanjima u povijesti arhitekture koja povezuju međusobno udaljene istočne i zapadne obale Sredozemlja.

Bilješke

- 1
SLAVKO KOVAČIĆ, Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu, u: *Prijatelj zbornik II, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 33 (1992.), 235.
- 2
SLAVKO KOVAČIĆ (bilj. 1), 235–237.
- 3
U starigradskoj crkvi samo dio kapitela ispod pjevališta nije u 19. stoljeću preoblikovan.
- 4
Alberti je već 1455.–1460. godine oblikovao srodan tip kapitela na pročelju Crkve S. Maria Novella i na Palazzo Rucellai, ali Alberti-jevi kapiteli iznad kaneliranog vrata nisu zaključeni profilacijom sime, nego dorskim ehinom ornamentiranim ovulusom. Upravo zbog primjene ornamenta smatra se da ni njihovo ishodište nije antički dorski red, nego ih je Alberti oblikovao iz složenijih oblika ranorenesansnoga kapitela *di fantasia*, reducirajući ih na njihovu profilaciju ehina, ornamentiranu ovulusom. Vidi: HUBERTUS GÜNTHER, *Die Anfänge der modernen Dorica*, u: *L'emploi des ordres dans l'architecture de la Renaissance: actes du colloque tenu à Tours du 9 au 14 juin 1986.*, (ur.) Jean Guillaume, Paris, 1992., 99–101.
- 5
U obnovi omiške crkve u 19. stoljeću (?) lezene su produžene do poda, tako da su pokrile konzole, a uzduž tjemena svoda, također u žbuci, oblikovana je traka koja ima rozete na sjecištu s pojasnicama. Prilikom kasnije obnove unutrašnjosti crkve konzole su skraćene na izvornu dužinu i prezentirane.
- 6
ROBERTO GARGIANI, *Principi e costruzione nell'architettura italiana del Quattrocento*, Roma, 2003., 30.
- 7
JOHN MCANDREW, *L'architettura veneziana del primo Rinascimento*, Venezia, 1995., 230–232, 239–255.
- 8
JOHN MCANDREW (bilj. 7), 239–255.
- 9
CVITO FISKOVIĆ, *Hvarska katedrala*, Split, 1976., 21. – Autor smatra da je kor građen u 14. stoljeću i da je to brod prethodne katedrale.
- 10
DANKO ZELIĆ, Nekoliko priloga povijesti umjetnosti 15. stoljeća u Trogiru: Samostan sv. Križa na Čiovu, Zlatar Matej Pomenić i kapela sv. Jeronima u katedrali sv. Lovre, u: *Peristil*, 50 (2007.), 63–80.
- 11
Crkvu je posvetio splitski biskup Nikola Dinarčić (Dinarić). Vidi: RADOSLAV TOMIĆ, *Poljica i omiška okolica*, u: *Omiš i Poljica*, Zagreb, 2006., 122. – Na preslici je uklesana 1763., a medaljon ugrađen u začelje apsida nosi 1756. godinu. Početkom 19. stoljeća prigradene su dvije kapele, tako da je crkva dobila oblik latinskog križa s patuljastim transeptom. U potprozornik sjeverne kapele uklesana je 1822. godina. Crkva je na pročelnoj strani produžena 1958. godine, o čemu svjedoči ploča s natpisom, postavljena u prigradnji.
- 12
Podaci i prijepis natpisa: RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 11), 122; MILE VIDOVIĆ, *Splitsko-makarska nadbiskupija – župe i usta-*
- no ve, Split, 2004., 450. – Autor spominje da je prilikom vizitacije nadbiskupa Pacifika Bizze 1748. godine crkva još nenatkrivena.
- 13
Župnoj crkvi u Gatima izgrađena je nova široka apsida, ali otvor trijumfalnog luka pokazuje da je prethodna bila znatno uža od broda, dakle približno jednaka ostalima ovdje spomenutima poljičkim crkvama.
- 14
Na sve četiri poljičke crkve prozori su povećani u 19./20. stoljeću. Samo je u Tugarima na apsidi ostao mali polukružni prozor.
- 15
DAVOR DOMANČIĆ, *Srednji vijek*, u: *Kulturni spomenici otoka Brača, Brački zbornik*, 4 (1960.), 113–131; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994., 68, 69, 71, 103, 149–152.
- 16
JOŠKO KOVAČIĆ, *Svirče na Hvaru – pučanstvo i spomenici*, u: *Služba Božja, liturgijsko-pastoralna revija*, 3 (1994.), 224–227; SLAVICA MARKOVIĆ, *Ćiril Metod Iveković, arhitekt i konzervator*, Zagreb, 1992., 65–69.
- 17
JOŠKO KOVAČIĆ (bilj. 16), 226.
- 18
JOŠKO KOVAČIĆ, *Župa Vrisnik na Hvaru*, u: *Služba Božja, liturgijsko-pastoralna revija*, 2 (1994.), 130–131.
- 19
JOŠKO KOVAČIĆ (bilj. 18), 131.
- 20
JOŠKO KOVAČIĆ, *Spomenici u Vrbanju na Hvaru – o 200. obljetnici posvete župne crkve*, u: *Služba Božja, liturgijsko-pastoralna revija*, 3 (1993.), 250.
- 21
JOŠKO KOVAČIĆ (bilj. 20), 249.
- 22
NIKO DUBOKOVIĆ, *Gradnja i povijest crkve-tvrđave u Jelsi*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 18 (1970.), 106. – Autor izgradnju crkve datira u spomenutu godinu, pozivajući se na arhivske podatke. Ali isto tako navodi i zabilješku C. Fiskovića o narudžbi prozora za crkvu iz 1557. i vijenca godinu dana kasnije. Dakle, izgradnja crkve mogla se nastaviti i poslije polovice stoljeća.
- 23
Na pročelju se po građi zida jasno raspoznaje da su bočni brodovi dograđeni.
- 24
Vijenac koji povezuje kapitule (i dijeli zidove od svoda) u brodu nije plastički oblikovan, nego je samo naslikan, a u apsidi je oblikovan drvenom građom, vjerojatno u 18. stoljeću.
- 25
CVITO FISKOVIĆ, *Spomenici otoka Visa od IX do XIX stoljeća*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 17 (1968.), 98. – Autor navodi samo drugu godinu, a A. Tudor na temelju objavljenih arhivskih podataka proširuje podatke o njezinoj izgradnji. Vidi: AMBROZ TUDOR, *Dvije viške crkve i njihovo utvrđivanje u 17. stoljeću*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34 (1994.), 295.

26

AMBROZ TUDOR (bilj. 25), 299.

27

C. Fisković predlaže dataciju u 15. stoljeće. Vidi: CVITO FSKOVIĆ (bilj. 25), 92.

28

ISTO, 95. – C. Fisković, citirajući objavljeni rad D. Domančića, navodi da se kapela prvi put spominje u 16. stoljeću.

29

CVITO FSKOVIĆ (bilj. 25), 74–90, 112–119; AMBROZ TUDOR (bilj. 25), 288–289: Veroneški biskup Valier prilikom svoje vizitacije 1579. godine zatekao je Benediktinsku crkvu i samostan Muster u ruševinama. Prilikom obnove, do koje je došlo prije 1624. godine, na nacrtu iz iste godine ucrtan je još jedan brod do romaničkoga. Upravo je tada moglo doći do izmjena u konstrukciji romaničkoga svoda s obzirom na broj i raspored pojasnica te konzola na koje se one oslanjaju.

30

Samostan je osnovan 1050. godine. Samostalna opatija je od 1145., 1289. još je u funkciji, ali je 1458. već bio napušten. Crkva je ostala sačuvana i višekratno je obnovljena, pa se i vrijeme izgradnje svoda ne može točno odrediti. Vidi: SENA SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Utvrđeni samostani na tlu Hrvatske, Zagreb, 2007., 230–231.

31

AMBROZ TUDOR (bilj. 25), 295.

32

CVITO FSKOVIĆ (bilj. 25), 113.

33

CVITO FSKOVIĆ, Hvarska katedrala, Split, 1976., 21.

34

O odnosu trolisnog pročelja i prostora crkve vidi: RADOVAN IVANČEVIĆ, Trolisna pročelja renesansnih crkava u Hrvatskoj, u: *Peristil*, 35/36 (1992./93.), 85–120.

35

Shematske prikaze odnosa između pročelja i unutrašnjeg prostora svođenih i stropno zaključenih crkava vidi u: RADOVAN IVANČEVIĆ (bilj. 34), 92, 93. – Razlike u položaju okulusa između stropno, odnosno svodno zaključenih crkava također dobro ilustriraju pročelja Codussijevih crkava S. Michele in Isola i S. Giovanni Crisostomo u Veneciji.

36

Arhivske podatke o izgradnji Katedrale donosi C. Fisković (CVITO FSKOVIĆ (bilj. 33), 24–42), međutim tumači ih drugačije. Polazeći od pretpostavke da je kor građen u 14. stoljeću (a ne oko 1500.), radove na kapelama (zapravo travejima bočnih brodova) tijekom 16. i 17. stoljeća tumači kao novogradnju do koje je došlo nakon djelomičnog rušenja stare katedrale, od koje je preostao samo kor – po autorovu mišljenju dio njezina broda. Međutim, arhivski podaci pokazuju da se u 16. stoljeću uglavnom popravljaju već izgrađene kapele-traveji: 1524. godine popravljaju se podno popločenje i grobovi u kapelama obitelji Paladinić i de Fumatis (str. 24), a 1602. godine obnavlja se Gospina kapela (str. 25). Samo se 1560. godine u arhivskim dokumentima spominje zidanje crkvenih temelja (str. 25), ali nije zabilježen ni opseg ni mjesto radova. Dakle, brod stare katedrale (koji prethodi izgradnji današnjega kora) nije bio uklonjen, nego se obnavljaju uz njega prigradene kapele-traveji. U dokumentu iz 1609. godine stoji da katedrala »naliči spilji, budući da već stotinu godina nije na njoj ništa sagrađeno osim jedne kapelice općinskim novcem« (str. 26).

I biskup Cedulin je potom 1613. godine također utvrdio da vanjšina i unutrašnjost stolne crkve »izgleda više špilja lupeška nego li kuća božja« (str. 27). Izneseni podaci pokazuju da se u 16. stoljeću samo obnavlja staro zdanje broda i bočnih traveja. U 17. stoljeću intenzivira se izgradnja traveja – 1624. (str. 37) i 1636. godine (str. 39). Ali činjenica da se projektom protomajstora Ivana Petrova iz 1664. godine uklanja brod s bočnim travejima, pa i onima koji su u izgradnji još 1658. godine (str. 42), jasno pokazuje da su ti traveji-kapele postavljeni uz brod stare katedrale i da se tako još uvijek nastavlja shema njezine organizacije neprimjerene projektu i započetoj izgradnji pročelja. Čini se da je važno upozoriti na ove razlike u tumačenjima kako bi se potkrijepila pretpostavka o izgubljenom projektu broda Katedrale koji je morao biti istodoban koru i početku izgradnje pročelja Katedrale. Također time dovodimo u pitanje prijedlog, oslonjen na Fiskovićeva oprezno iznesena razmišljanja, koji R. Ivančević iznosi u svojim studijama, kako je unesuglašena širina pročelja s brodovima Katedrale izraz namjere da se uspostavi ambivalentni odnos između teme prostora i zidne plohe. Vidi: RADOVAN IVANČEVIĆ, Odnos pročelja i prostora hvarske katedrale i problem stilskog određenja, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24 (1984.), 73–98; Trolisna pročelja renesansnih crkava u Hrvatskoj (bilj. 34), 107. Autor zaključuje da se »hvarska fasada može svrstati u onu stilsku kategoriju kojoj i vremenski pripada: u manirizam«. RADOVAN IVANČEVIĆ (bilj. 34), 107.

37

KRSTO STOŠIĆ, Sela šibenskog kotara, Šibenik, 1941., 72–73; O Ivanu Skoki vidi: KRUNO PRIJATELJ, Barok u Dalmaciji, u: ANĐELA HORVAT – RADMILA MATEJČIĆ – KRUNO PRIJATELJ, Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982., 691–693. Fotografije crkve prije prigradnje brodova objavljene su u: KRSTO STOŠIĆ, n. dj., 73, i KRUNO PRIJATELJ, Umjetnost 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji, Zagreb, 1956., 100, sl. 8.

38

CVITO FSKOVIĆ, Župna crkva u Blatu na Korčuli, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16 (1992.), 77–96. Jednaki se lomljeni bačvasti svod bez pojasnica, probijen polegnutim ovalnim prozorima, kao i u Blatu ponavlja i u župnim crkvama u Pupnatu i Žrnovu.

39

Segmentni zabat s presječenim nadvojem i pojačan nizom konzolice javlja se već u 17. stoljeću na oltarnim retablama, na primjer u dominikanskim crkvama u Splitu i Trogiru i na palačama u Veneciji, među kojima je i Longhenina Belloni-Battaglia.

40

KRSTO STOŠIĆ (bilj. 37), 72.

41

KENNETH JOHN CONANT, *Carolinian and Romanesque Architecture 800 to 1200*, Yale University Press, 1993., 157–175.

42

KENNETH JOHN CONANT (bilj. 41), 177, 183, 207, 301, 362, 363.

43

KENNETH JOHN CONANT (bilj. 41), 308, 183.

44

KENNETH JOHN CONANT (bilj. 41), 175; HANS ERICH KUBACH, *Architettura Romanica*, Milano, 1978., 72.

45

Tako su na Korčuli, na području nekadašnje župe Blato, najvećeg otočnog sela, četiri kapele koje se u dokumentima spominju polovicom 14. i početkom 15. stoljeća: Gospa od polja u prvoj

polovici 14. stoljeća, Sv. Jeronim u Blatu i Sv. Ivan Krstitelj pokraj Vele Luke u prvoj polovici 15. stoljeća te Sv. Križ u Blatu, po svojoj prilici građen polovicom 14. stoljeća. U njihovoj se maloju prostornoj mjeri, podjeli pojasnicama na tri traveja, masivnim pilastrima i odsutnosti vijenca koji odjeljuje zidove od svoda još ne napuštaju graditeljska iskustva ostvarena u prethodnim stoljećima. Toj bi se grupi građevina po temeljnoj strukturi mogla priključiti i Kapela sv. Mihovila u Žrnovici kraj Splita, također bez posve sigurne datacije. Vidi: IGOR FISKOVIĆ, Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, sv. 14 (1984.), 231–258.

46

CVITO FISKOVIĆ, Zadarski sredovječni majstori, Split, 1959., 44–45; IVO PETRICIOLI, Zadarsko otočje: zbornik, (ur.) Valentin Uranija, Zadar, 1974., 90.

47

Jednaku konstrukciju svoda sa samo jednom pojasnicom ima i znatno manja Crkva sv. Mihovila na Šolti, za koju se smatra da je građena možda u 14. stoljeću. Vidi: NEVENKA BEZIĆ-BOŽANIĆ, Srednjovjekovna crkva sv. Mihovila na Šolti, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13 (1961.), 85–95. Idući dalje u prošlost, brod podijeljen parom lezema i pojasnicom naći ćemo u malim romaničkim crkvama nadsvođenima polukružnom, a ne šiljastom bačvom. Dvije su sačuvane na otoku Braču: u crkvama sv. Luke iznad Supetra i Stomorice kod Ložišća, te u Gospi od Srime na poluotoku Srimi, koji zatvara Šibenski zaljev. Vidi: DAVOR DOMANČIĆ, Srednji vijek i kulturni spomenici otoka Brača, u: *Brački zbornik*, 4 (1960.), 126, 130, te FRANO DUJMOVIĆ – CVITO FISKOVIĆ, Romaničke freske u Srimi, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 11 (1959.), 12–40.

48

CVITO FISKOVIĆ, Franjevačka crkva i samostan u Orebićima, u: *Spomenica Gospe od anđela u Orebićima 1470–1970*, (ur.) Justin V. Velnić, Omiš, 1970., 40–49.

49

KARLO JURIŠIĆ, Franjevački samostan sv. Marije u Makarskoj, u: *Franjevačka visoka bogoslovija u Makarskoj – 250. obljetnica osnivanja i rada 1736.–1986.*, (ur.) Hrvatinić Gabrijel Jurišić, Makarska, 1989., 35, 36.

50

JOŠKO BELAMARIĆ, Franjevačka crkva i samostan na Otoku kod Korčule, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23 (1983.), 158.

51

Arheološkim istraživanjima u crkvi i samostanu u Slanom, koje je 1986.–1987. godine obavio Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode iz Dubrovnika, utvrđeno je da je crkva izgrađena u drugoj polovici 16. stoljeća, na temeljima starije, manje, kojoj je pripadao natpis na kamenoj ploči obitelji Gradić iz 1420. godine, uzidan u sadašnje pročelje.

52

Crkvi Franjevačkog samostana u Pridvorju nakon potresa 1667. godine nije obnovljen svod, ali je sačuvan vijenac koji ga je dijelio od zidova. Iz posljednjih godina sve brojnijih radova naših povjesničara o fenomenu hodočašća i hodočasnika spomenimo samo ove: JOSIP KOLANOVIĆ, Prilog povijesti šibenskih

hodočašća u kasnom srednjem vijeku, u: *Croatia Christiana Periodica*, god. VI., br. 9 (1982.), 24; FRANJO ŠANJEK, Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek, Zagreb, 1993., 355–363; IRENA BENYOVSKY, Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, u: *Croatia Christiana Periodica*, god. XXII, br. 41 (1998.), 137–159.

53

U tim su pripremama franjevci imali istaknutu ulogu, čemu je vjerojatno doprinijela i sudbina njihove provincije. Prije turskih osvajanja njihova je vikarija bila široko rasprostranjena. Krajem 14. stoljeća obuhvaćala je i susjednu obalu Jadrana sa samostanima u Apuliji (JULIJAN JELENIĆ, Kultura i bosanski franjevci, Sarajevo, 1912., 36). Imali su predstavništvo u Svetoj zemlji namijenjeno hrvatskim putnicima koji su hodočastili k Božjem grobu. Kada su se dijelovi vikarije našli pod Turcima, u tim dramatičnim okolnostima njezin se teritorij počeo razlamati izgubivši prvo Apuliju, zatim se 1464. godine odvojilo područje Dubrovačke Republike, a 1469. godine i Dalmacija (JULIJAN JELENIĆ, n. dj., 116, 119). Te su povijesne nepogode sigurno doprinijele sudjelovanju franjevaca u pripremama za rat protiv Turaka i nastavku njihove borbe protiv islama, započete još djelovanjem franjevačkih prvomučenika u islamskim zemljama, pa i u Španjolskoj. Sve te okolnosti mogle bi pomoći da se objasni zašto krajem 15. i početkom 16. stoljeća uglavnom na području južne Dalmacije franjevci grade crkve hodočasničkog tipa.

54

Bočne brodove nadsvođene polovicom bačvastog svoda imaju i pojedine romaničke crkve na susjednoj obali Jadrana: u Apuliji stara katedrala u Molfetti i crkva Ognissanti di Cuti u Valenzanu. U objema su svodovi bez pojasnica, a srednji brod nije im nadsvođen šiljastom bačvom s pojasnicama, nego s tri kupole postavljene duž longitudinalne osovine. Teško da bi graditelji u Dalmaciji »ekstrahirali« samo konstrukcijsko rješenje svoda za bočne brodove, a da ne iskoriste predložke koji su nudili cjelovito rješenje njihova graditeljskog zadatka.

55

VOJISLAV KORAĆ, Graditeljska škola Pomorja, Beograd, 1965., 19, 24, 180, 181. – Autor smatra da se u arhitekturi Benediktinske crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani prepoznaju južnofrancusko-katalonski utjecaji, ostvareni posredovanjem francuskih graditelja koji su došli iz Napulja, zahvaljujući dobrim odnosima kraljice Jelene i njezinih sinova s Napuljskim dvorom.

56

Na veze Šibenske katedrale s francuskom romanikom ukazao je već EJNAR DYGGVE upozoravajući na svodove triforija (Il frontone ad arco e trilobato veneziano. Alcune osservazioni sulla sua origine, u: *Venezia e l'Europa*, Atti del XVIII Congresso internazionale di Storia dell'arte, Venezia 12–18 settembre 1955, Venezia, 1956., 228.)

57

Za ikonografiju friza s apsida Katedrale vidi: IVO PETRICIOLI, Portret Ivana Paleologa na šibenskoj katedrali, u: Juraj Matejev Dalmatinac, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3–6 (1979.–1982.), 197; IVANA PRIJATELJ PAVIČIĆ, Pokušaj identifikacije pojedinih glava Jurja Dalmatinca na šibenskoj katedrali, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 18 (1994.), 7–22.

Summary

Vladimir Marković

Dalmatian Churches of the 17th and 18th centuries with Pointed Barrel Vaulting and Transverse Ribs – Origins and Routes of Adoption

In Dalmatia from the 15th to the end of the 18th century, churches were built that were vaulted with pointed barrel vaults reinforced with transverse ribs. In the 15th and 16th centuries, on the whole these were Franciscan churches: in Pridvorje (16th century); Badija near Korčula (finished 1523); in Orebić (building started in 1479); Makarska (after 1468); Zaglav on Dugi Otok (construction started in 1445); Dominican church of Holy Cross on Čiovo (second half of the 15th century?); and the apse of Hvar Cathedral (around 1500?). The same type of vaulting is repeated immediately after this in some parish churches – in Jelsa on Hvar island (completed 1535) and on Vis island in Vis town (completed 153), Poselje (16th century) and Komiža (construction started 1513). A pointed barrel vault with ribs is characteristic of southern French and Catalonian Romanesque and its forms adopted from Islamic architecture. In Dalmatia the same vaulting solution was adopted because of the Dalmatia pilgrims to the shrines of the western Mediterranean, particularly Santiago di Compostela. The late time for the adoption of this type of vaulting was brought about by political events defined by the great wars with Islam. In Dalmatia the Turkish conquests in the 15th century went all the way up to the walls of some cities on the coast, and at the same time the Spanish were restoring the Islamised Iberian peninsula to the world of Catholic

Europe. In such historical circumstances the repetition of an architectural form would have a symbolic and practically votive import. The author recognised the same already seen influences of southern French – Catalonian Romanesque (E. Dyggve) in the plan for Šibenik Cathedral, the most important Renaissance building on the Croatian Adriatic. The reasons for adopting the pointed barrel vault with ribs were prompted by architectural considerations. Dalmatian clients for church buildings could recognise the Romanesque pointed construction as a Gothic form, which was typical of their architectural taste in the 15th and 16th centuries.

When the same structural system of the ribbed pointed barrel vault is repeated in later churches, mainly parish churches of the 18th century, the distant forerunners in the lands of the western Mediterranean had been forgotten. It is particularly common in the 18th century in the parish churches of the diocese of Hvar (Vrbanj, Vrisnik, Svirče) and Omiš and its wider surroundings (Omiš, Gata, Tugare, Ostrvica, Podgrađe). A pointed barrel vault reinforced with ribs became part of the local tradition.

Key words: architecture, 17th and 18th centuries, Dalmatia, pointed barrel vaulting with ribs, origin, reception

Krasanka Majer

Hrvatski restauratorski zavod, Ilica 44, Zagreb

Prilog poznavanju povijesti sklopa Kneževe palače u Pagu

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 15. 5. 2008. – Prihvaćen 15. 9. 2008.

UDK: 725.13(497.5 Pag) "14/17"

Sažetak

U tekstu se daje analiza arhivskih dokumenata iz 16. i 18. stoljeća koji govore o paškoj Kneževoj palači. Dokumenti su sačuvani u zadarskom i venecijanskom arhivu, a među njima se izdvajaju nacrti i opis stanja palače iz 1764. godine. Premda potječu iz kasnog razdoblja mletačke

uprave, ti su arhivski izvori najstariji sačuvani zapisi takve vrste za pašku Kneževu palaču. Podaci koji se iz njih mogu iščitati važni su za poznavanje prostornog rasporeda prije zahvata do kojih je došlo u 19. stoljeću, ali i za bolje prepoznavanje izvornog izgleda palače.

Ključne riječi: *arhitektura, Kneževa palača, grad Pag, Mletačka Republika, 15. do 18. stoljeće*

Kneževa palača u Pagu, smještena na glavnom gradskom trgu, sagrađena je u 15. stoljeću. To je javna građevina u kojoj do kraja 18. stoljeća boravi i radi predstavnik mletačke vlasti, izabran u Veneciji s mandatom na dvije godine. Uz prostorije stambene namjene u zgradi su bile i prostorije gradske uprave, pa je Kneževa palača imala i funkciju gradske vijećnice i tako ispunjavala i sve komunalne funkcije vezane uz politiku, sudstvo i administraciju. Valja napomenuti da je ta zgrada i nakon pada Mletačke Republike, sve do 1905. godine, bila sjedište otočne i gradske vlasti. Iako se njezin izvorni karakteristični toclrt u obliku slova L nije promijenio kroz stoljeća, a neke građevinske faze su ranije već pomnije obrađivane, ipak neke elemente za određivanje povijesti gradnje palače još valja istražiti.

Do sada se, vezano uz grad Pag, najviše pisalo o njegovu urbanizmu i sakralnoj arhitekturi, no valja izdvojiti radove povjesničara umjetnosti Marije Stagličić i Emila Hilje, koji su se detaljnije bavili i paškom svjetovnom arhitekturom, a tako i samom Kneževom palačom.¹ Već je i iz njihovih istraživanja vidljivo da su arhivski podaci vezani uz profanu arhitekturu dosta oskudni, pa stoga novi dokumenti² koji se u ovom članku navode imaju dodatnu vrijednost za rekonstrukciju građevinske povijesti Kneževe palače.

Zahvatom koji je austrijska uprava izvela sredinom 19. stoljeća³ palača je izgubila mnogo od svoje izvornosti. Tada su uklonjeni prepoznatljivi elementi arhitektonske dekoracije i izvedene su pregradnje. Zgrada je ostala bez renesansnog

balkona i prozora, na dvorišnoj strani srušeno je stubište kojim se pristupalo prvom katu, a zazidan je i prostor između lukova trijema. Današnje je pak stanje (sl. 1) rezultat obnove iz 1968. godine, koju je vodio Zavod za zaštitu spomenika kulture u Rijeci,⁴ kao i činjenice da za ovu zgradu još uvijek nije određena prikladna namjena.

Početkom 15. stoljeća Venecija preuzima upravu na otoku i od toga vremena postavlja svoje plemiće za knezove u Pagu, te time na tom području prestaje ranija dominacija i jurisdikcija Zadra. Važnost Paga zasniva se na solanama, tada najvećima na našoj obali.⁵ Venecija je upravo od soli izvlačila glavninu svojih prihoda u Dalmaciji. Izgradnja novoga grada Paga⁶ na sunčanoj i od vjetrova zaklonjenijoj strani uvale započinje 18. svibnja 1443. godine.⁷ Terene za ulice, trgove, crkve, Kneževu palaču, ložu i zidine, mletačke vlasti kupuju od privatnih vlasnika, paške obitelji Palčić, dajući im u zamjenu zemljište u Caskoj, dok su parcele za kuće Pažani morali kupovati sami.⁸ Formiran je urbani raster nove jezgre i, uz znatne izdatke za bedeme i kule, određen vanjski obris Paga: grad ima oblik peterokuta nejednakih stranica, a najduža je položena uz morsku obalu prema solanama. Unutrašnjost grada oblikovana je pak pravilnim ortogonalnim rasterom ulica, između kojih su dominantne dvije glavne, koje se sijeku na središnjem gradskom trgu. Trg je nastao kao pravokutno proširenje uzdužne osovine koja se pruža u smjeru istok–zapad. Njegovom sjevernom stranom dominira Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije,

1 Kneževa palača u Pagu, pogled na glavno pročelje (foto: K. Majer, 2004.)
Rector's Palace in Pag, view of the main elevation

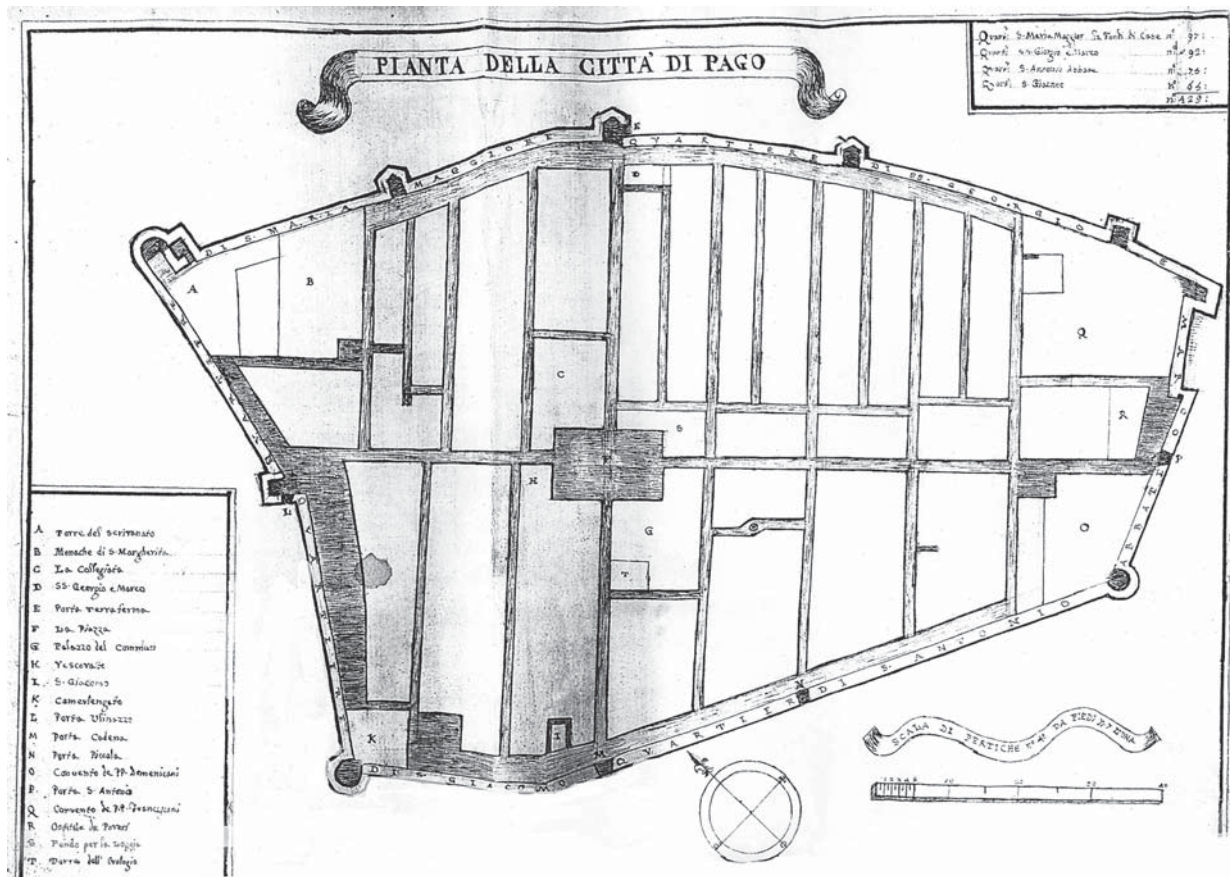
nasuprot kojoj je na južnoj strani trga Biskupski dvor⁹, a istočno od njega Kneževa palača. Na sjevernoj je strani trga, nasuprot Kneževoj palači, predviđena i Gradska loža,¹⁰ kao što je bilo uobičajeno u slučajevima kada su kneževe palače ili vijećnice građene bez vanjskoga trijema. Ne znamo kako je točno izgledala paška loža, no pronađeni su neki arhivski spisi u kojima se ona spominje,¹¹ a prema rezultatima nedavno provedenih arheoloških istraživanja potvrđeno je postojanje njezinih temelja.¹² Ostao je sačuvan i podatak na nacrtu grada Paga (sl. 2) s kraja 18. stoljeća, na kojem je naznačen njezin smještaj i tlocrt, također u obliku slova L.¹³ Vjerojatno je da loža nikada nije bila dovršena, te je na kraju i srušena,¹⁴ što je narušilo izvorno idejno rješenje središnjega gradskog prostora. Njezin se izostanak osjeća u doživljaju prostora glavnoga trga, čiji je pravilan pravokutni tlocrt bio određen najvažnijim građevinama u gradu – Katedralom, Biskupskom i Kneževom palačom te Gradskom ložom.

Kneževa je palača sagrađena u razmjerno kratkom periodu, pa iako nemamo podatke o samoj godini početka gradnje ili dovršetka radova,¹⁵ možemo ju datirati u početak druge polovice 15. stoljeća. To je vrijeme kada se na našoj obali gradi i creska Kneževa palača,¹⁶ a ostala su upravna središta već imala izgrađene objekte za administrativne, upravne i sudske potrebe te stanovanja kneza. Sjedište kneza u no-

vome Pagu najranije se spominje 1452. godine u uvodnom dijelu Gradskoga katastra, gdje piše da su registrirane sve građevine, mjesta, polja i privatne kuće koje su mu godišnje uplaćivale određene iznose.¹⁷ Ne može se sa sigurnošću reći da je tada palača bila sasvim dovršena, no svakako je kao institucija postojala. Iz dosadašnjih istraživanja poznato je pak da su sama zgrada i dvorišni trijem zasigurno bili dovršeni prije 1465. godine,¹⁸ a da su posljednji radovi na građevinskom sklopu palače izvedeni u vrijeme kneza Tome Zorzija (1466.–1469.),¹⁹ kada su izrađena dvorišna vrata i kruna bunara, na kojima se nalazi njegov grb.

Na primjeru paške Kneževe palače vidljivo je kako su u prostoru jedne zgrade spojene upravne i rezidencijalne funkcije. To je arhitektura koja se rađa iz dnevnih potreba, iz stalnih susreta sa zahtjevima koje je trebalo hitno riješiti. Uz prostore za stanovanje uvode se i salon za sjednice, sobe za urede administracije, arhiv, a u nekim slučajevima i kapele. Nije nam poznato je li u Kneževoj palači u Pagu izvorno postojala kapela ili neki prostor unutar palače koji je služio u tu svrhu, no kako je na nacrtu iz 1764. godine²⁰ dio salona na prvom katu pregrađen kao zasebna prostorija, označena s *chiesa*, može se pretpostaviti da je ona tamo bila i u 15. stoljeću.

Kako je već spomenuto, tlocrt palače ima oblik slova L, čija dva kraka zatvaraju jugoistočni ugao glavnoga gradskog trga.

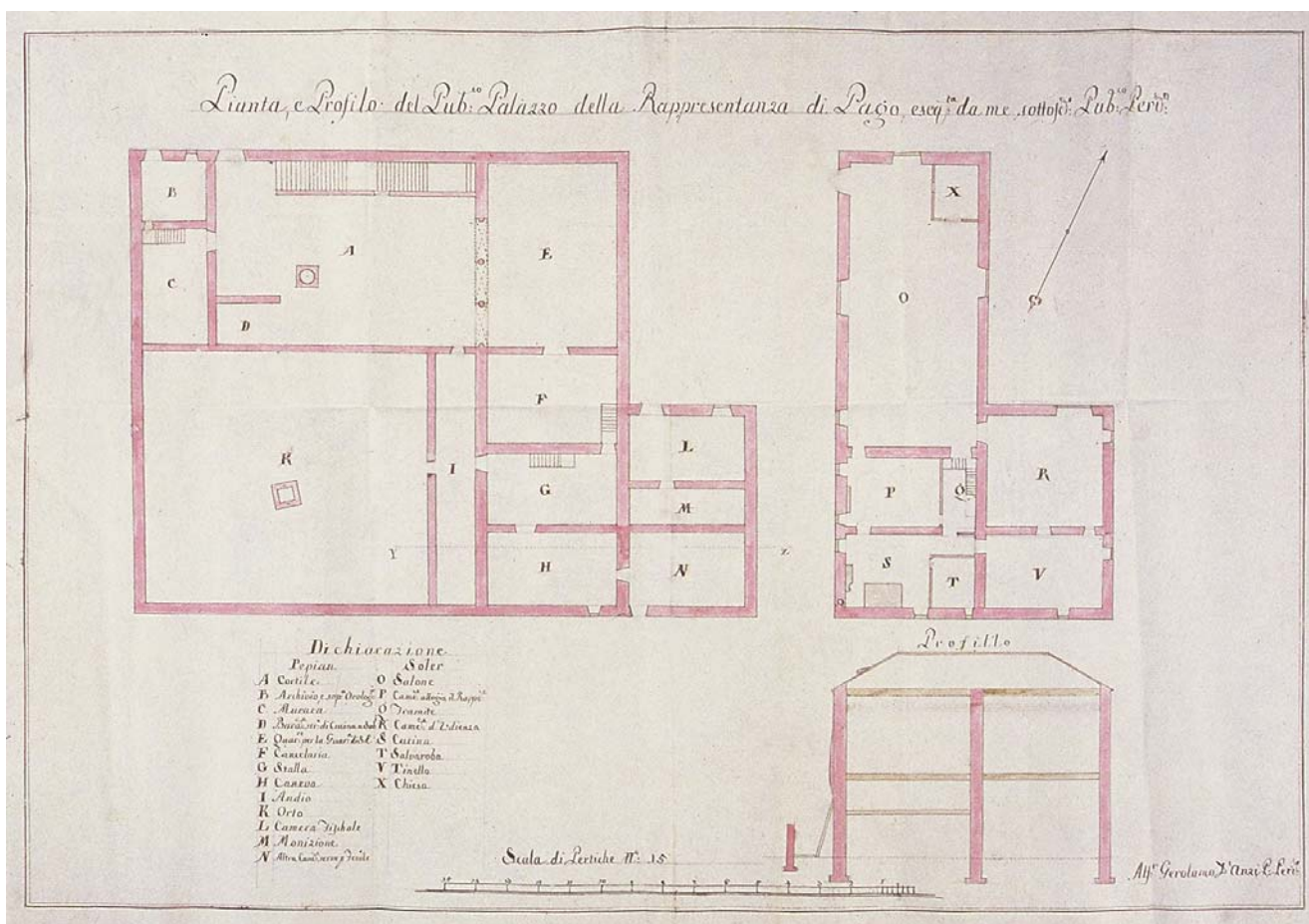
2 Tlocrt grada Paga. M. L. Ruich, *Delle riflessioni storiche sopra l'antico stato civile ed ecclesiastico delle città ed isola di Pago* (1780.), libro quarto

Plan of the town of Pag. M. L. Ruich, *Delle riflessioni storiche sopra l'antico stato civile ed ecclesiastico delle città ed isola di Pago* (1780.), libro quarto

To je jednokatnica, povezana s prostorom dvorišta i vrtom okruženim vanjskim zidom. Prizemlje je prema dvorištu, koje se nadovezuje na južno pročelje palače, otvoreno stupovima. Na katu je u 15. stoljeću vjerojatno bila prostorija za sjednice Gradskog vijeća. Iako današnji izgled donekle odražava stanje palače iz vremena gradnje, svakako su mnogi elementi izmijenjeni ili zauvijek izgubljeni uslijed pregradnji i promjena tijekom vremena. Glavno pročelje palače nije monumentalno, niti su otvori postavljeni u strogoj simetriji. Ipak, na njemu se ističu neki dekorativni elementi koji pripadaju prepoznatljivu repertoaru kasnogotičkog i ranorenesansnog stila. Brojnošću detalja arhitektonskog ukrasa upravo je Kneževa palača, uz Biskupski dvor i kuću Mišulić²¹, iznimka u odnosu na većinu skromnih kuća novoizgrađenog Paga. Najzanimljiviji dekorativni elementi na Kneževoj palači su izvorni natprozornik,²² ugrađen iznad srednjeg prozora na prvom katu glavnoga pročelja, i dvorišni portal, koji se ubraja među umjetnički najvrednije spomenike na Pagu.²³ Oko mogućeg autora toga vrsnoga klesarskog djela vodila se rasprava, i iako se pretpostavljalo da je to djelo samoga Jurja Dalmatinca,²⁴ ipak danas prevladava mišljenje da je portal rad Ivana Pribislavića.²⁵ Kako još uvijek nisu pronađeni pisani tragovi, to pitanje ostaje i dalje otvoreno, kao i pitanje autora gradnje same palače, koja se također pripisuje Ivanu Pribislaviću²⁶ i drugim Jurjevim suradnicima.

Jedan od nedavno pronađenih spisa vezanih uz Kneževu palaču u Pagu, datiran 26. kolovoza 1595. godine, potvrđuje da se Venecija posebno brinula oko svojih posjeda koji su bili ekonomska središta prinosa morske soli.²⁷ Posrijedi je odgovor Senata na pismo paškoga kneza, koji ih izvještava o vrlo lošem stanju palače u kojoj živi. Prema njegovim riječima bura je načinila veliku štetu na zgradi i stoga ju je potrebno hitno obnoviti.²⁸ Senat u svom odgovoru nalaže da *Provveditori al sal* omoguće paškom knezu što prije popraviti njegovu palaču koja je jako uništena, i naređuje im da mu od svojih sredstava za uređenje zgrade što prije pošalju dvjesto dukata. Taj podatak upućuje na to da bi se u fondovima Mletačkog arhiva vezanima uz gospodarenje morskom solju²⁹ mogli pronaći još neki spisi vezani uz sam Pag, a možda i njegovu izgradnju.

Nezadovoljavajuće stanje Kneževe palače u Pagu ocrtava se i početkom 18. stoljeća, u arhivskom spisu od 27. studenog 1734. godine, nastalom u vrijeme generalnog providura za Dalmaciju Zorzija Grimanija.³⁰ Naslovljen je *Sopra il palazzo pubblico di Pago* i govori o zaprimljenom zahtjevu za popravak i uređenje palače paškoga kneza i o opravdanosti dostavljenog proračuna za troškove obnove.³¹ Prema tom zahtjevu u palači je bilo potrebno izvesti hitne radove i popravke na krovu, stropovima, zidovima, prozorima i vratima te nabaviti sve potrebne materijale.

3 Tlocrt prizemlja i prvoga kata palače iz 1764. godine, te poprečni presjek. Archivio di Stato, Venezia. Senato. Dispacci, Provveditori da Terra e Mar. Filza 609, dis. 2

Plan of the ground floor and first floor of the palace of 1764, as well as a cross section. Archivio di Stato, Venezia. Senato. Dispacci, Provveditori da Terra e Mar. Filza 609, dis. 2.

Oskudnost do sada pronađenih arhivskih spisa iz razdoblja kraja mletačke uprave na otoku Pagu jedan je od mogućih razloga što taj period nije bio detaljnije obrađivan u stručnoj literaturi. No, zato su predmetom istraživanja bile promjene koje su izazvali zahvati za vrijeme austrijske uprave u 19. stoljeću.³² Tada je dopušteno rušenje zidina, a dobiveni je prostor poslužio za izgradnju novih stambenih i službenih zgrada. I na glavnom paškom trgu 19. je stoljeće također ostavilo trag. Radilo se na Kneževoj palači, kao i na nasuprotnim zgradama, koje su dograđene u vrlo skromnim oblicima stambene arhitekture. Iako su u spomenutoj posljednjoj obnovi palače, izvedenoj u drugoj polovici 20. stoljeća, tragovi 19. stoljeća mahom izbrisani, zapisi o radovima iz 1858. godine važni su jer donose podatke i o njezinom ranijem izgledu.³³ Naime, 1853. godine počelo se razmišljati o izgradnji još jednog kata, čime bi se povećao stambeni kapacitet zgrade.³⁴ U palači bi se smjestili vojnici i porezni ured, a preostali prostor trebao je poslužiti za urede, kuhinju, pomoćne prostorije i spremište za sol. Prije pristupanja obnovi stara je zgrada snimljena i opisana. Iz opisa postojećeg stanja doznajemo da se sredinom 19. stoljeća još uvijek upotrebljavalo izvorno stubište u dvorištu palače kojim se dolazilo do prvoga kata i kroz prostrana

vrata ulazilo u svečanu dvoranu.³⁵ Preinake koje su potom izvedene, poput zazidavanja dvorišne arkade i nekoliko gotičkih i renesansnih prozora, vidljive su na nacrtima stanja iz 1858. godine.³⁶ Ti nam podaci pokazuju, dakle, da je zgrada već ranije bila znatno obnavljana. Premda to do sada nije bilo potvrđeno i pisanim dokumentom, M. Stagličić u svojim je istraživanjima s pravom zaključila da se ta obnova dogodila vjerojatnije krajem 18., a ne početkom 19. stoljeća,³⁷ držeći malo vjerojatnim da bi se u vrijeme izrade karte solana radio i projekt obnove Kneževe palače.

U prilog tome govore nacrt i tekst popratnog pisma s troškovnikom iz druge polovice 18. stoljeća, nedavno pronađeni u Venecijanskom arhivu.³⁸ Nacrt nosi naziv *Pianta e profilo del Pubblico Palazzo della Rappresentanza di Pago, eseguita da me, sottoscritto Pubblico Perito Gerolamo D'Anzi* (sl. 3). Na priloženom listu papira donose se tlocrt prizemlja Kneževe palače s dvorištem i vrtom, tlocrt prvoga kata te poprečni presjek. Uz crteže je legenda i mjerilo. Na tlocrtima i presjeku upotrebljene su i boje za označavanje vrste materijala: kameni su zidovi obojeni crveno, elementi izrađeni od drveta (međukatne konstrukcije) žuto, a ložišta u kuhinji sivkasto. Pismo datirano 24. siječnjem i troškovnik

4, 4a Kneževa palača u Pagu, pogled na dvorišno pročelje (fotografirala K. Majer, 2005.)
The Rector's Palace in Pag, view onto the courtyard elevation

25. siječnjem 1764. godine³⁹ sastavljeni su u Zadru za generalnog mletačkog providura Pietra Michielea (prilozi 1 i 2). Potpisuje ih također Gerolamo D'Anzi, koji je bio zadužen pregledati palaču i iznijeti svoje stručno mišljenje. U pismu se opisuju aktualni izgled i stanje građevine, a u troškovniku se navode potrebni materijali, njihove količine i dimenzije te vrste i cijene radova. Govoreći o palači, D'Anzi upotrebljava pridjev *cadente*, što vrlo zorno govori o njezinu izrazito lošem stanju. Cijeli opis zapravo prati same nacрте, pa se u tekstu za pojedine prostorije upotrebljavaju slova kojima su one i označene na nacртima. Započinje s dvorištem (označenim slovom A), u koje se ulazi na krajnjem dijelu njegova sjevernog zida, iz ulice koja vodi prema gradskom trgu. Iz dvorišta se pristupa gotovo u sve dijelove koji čine cjelinu Kneževe palače. Prostorija označena slovom B na nacrtu je u legendi objašnjena kao prostor arhiva, iznad kojega je na katu smješten sat. U tekstu D'Anzi komentira da bi se u toj sobi mogao urediti smještaj za niže časnike straže. Dalje tvrdi kako u sobi C, koja je namijenjena za smještaj kneževe straže, nema nikakvoga namještaja ni opreme. Na nacrtu je zabilježeno da su u toj sobi bile stubе kojima se pristupalo na kat iznad sobe B, to jest u prostor u kojem je vjerojatno bio smješten mehanizam gradskoga sata. Svi ti do sada navedeni prostori nalaze se u zapadnom dijelu građevinskog sklopa, odvojenom od same palače dvorištem. Južno od dvorišta, iza kamenog zida je vrt, na nacrtu označen slovom K. I u vrtu je, kao i u dvorištu, ucrtana kamena kruna bunara, a prema tekstu bio je zapušten. Iz dvorišta se ulazilo i u samu

palaču, i to kroz trijem prostorije E u njezin prizemni dio,⁴⁰ a kamenim stubištem postavljenim uz sjeverni zid dvorišta na prvi kat, u veliku dvoranu označenu slovom O. Prizemni dio palače imao je prvenstveno administrativne funkcije. Tu je bila kancelarija (označena slovom F), zatim dio za stražu (E), a u dijelu istaknutom prema prostoru gradskoga trga su bili porezni ured (L) i blagajna (M). Prva od te dvije prostorije imala je i vrata koja su vodila na trg te je kroz njih bio moguć direktan ulaz u dio građevine namijenjen poslovima koje je predstavnik vlasti imao obavljati s građanima. U stražnjem, južnom dijelu bile su dvije prostorije koje su prvenstveno služile kao ostave ili podrumi (H i N) i jedna neuređena prostorija (G), iz koje su stubе vodile na gornji kat, vratima povezana s prolazom (I) između palače i vrta. Na katu su bile prostorije vezane uz kneževu rezidenciju – kuhinja (S), ostava (T), spavaća soba (P), blagovaonica (V), primaća soba (R), te već spomenuti veliki salon, u čijem je sjevernom dijelu bila uređena i kapelica, označena slovom X. Na nacrtu su zabilježeni i svi zatečeni otvori, vrata i prozori, te se prema njemu može lako rekonstruirati njihov raspored u 18. stoljeću. Premda je zacijelo i ranije bilo preinaka, taj bi raspored trebao biti dosta blizak izvornom. Sudeći prema opisima u tekstu, svi prostori palače bili su u vrlo lošem stanju, kako u građevinskom pogledu, tako i što se tiče uređenosti samih interijera. Posvuda nedostaje namještaj, podovi su u slabom stanju, dotrajale su vratnice i razni metalni dijelovi te okviri prozora, a bilo je nužno zamijeniti i stakla, popraviti krov, zamijeniti grede i urediti tavanski prostor. D'Anzi svoju pro-

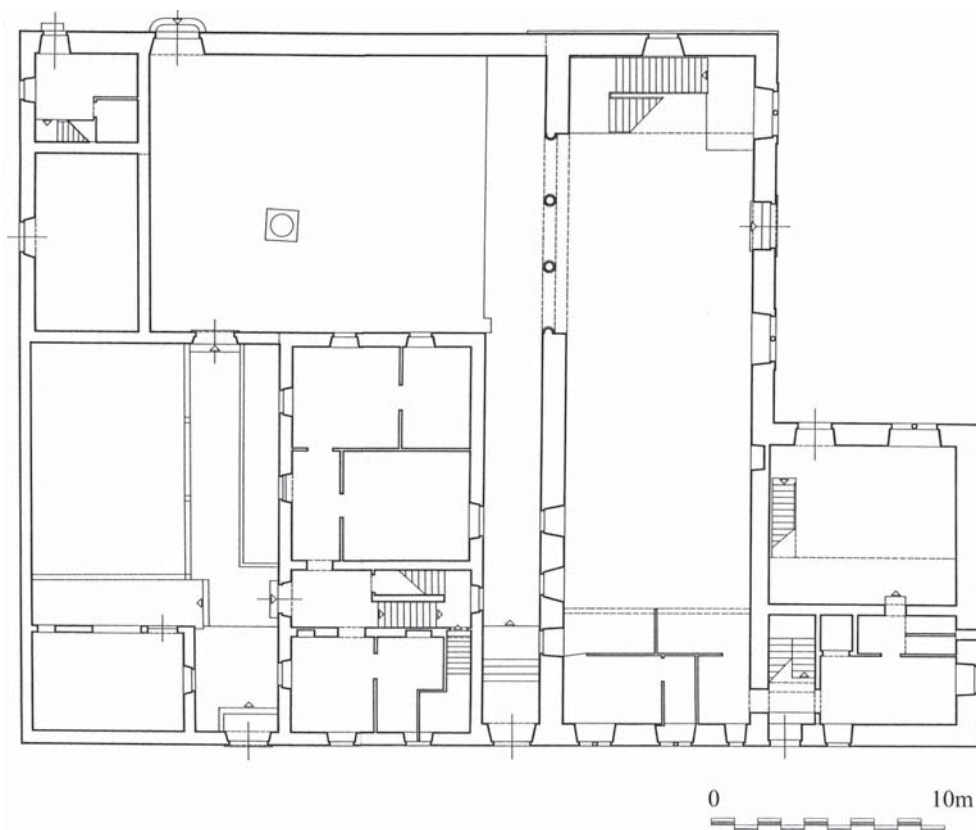

5 Katastar grada Paga. Državni arhiv u Splitu, Mapa katastarskih planova, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju

Cadastre of the town of Pag, State Archives in Split, Archive of albums for Istria and Dalmatia

sudbu o stanju palače završava zaključkom kako je popravak neodgodiv, te da je potrebno u potpunosti urediti tu zapuštenu i propalu javnu zgradu.⁴¹ U nastavku teksta prilaže troškovnik s detaljnim popisom, mjerama i količinama materijala (obrađenih kamenih elemenata za okvire vrata i prozora, stupiće, vapno, pijesak, kamen, drvene oplata i grede, zasebno grede i oplatu od ariša, tavele, kupe, olovo i željezo za ostakljenja, kamene ploče, ograde, stakla, metalne kopče, rešetke, brave, šarke, čavle, lance, okove i sl.). Specificirani su i radovi koji uključuju nabavu i prijevoz materijala, rad majstora, zidara i voditelja gradilišta, klesanje, obradu metala, te njihove predviđeni troškovi u ukupnom iznosu od 15290 lira.

Za sada ne možemo sa sigurnošću utvrditi godinu u kojoj je izveden popravak, no ti nam dokumenti daju dragocjene podatke o stanju palače sredinom 18. stoljeća, točnije 1764. godine, i o njezinu dotadašnjem izgledu. Tek nakon tog vremena zazidani su i trijem i veliki otvor svečane dvorane koji je gledao prema dvorištu (sl. 4, 4a), a izvedene su i druge promjene u rasporedu otvora. Razlike se mogu utvrditi usporede li se crteži iz 1764. godine s ranije spomenutim nacrtima stanja iz 1858. godine (tlocrtom, presjekom i nacrtom pročelja, te kosom projekcijom tadašnjeg izgleda cjelokupnog sklopa Kneževe palače).⁴² Na sjevernom, glavnom pročelju došlo je do probijanja dva manja pravokutna

6 Kneževa palača u Pagu, tlocrt prizemlja (arhitektonska snimka: I. Tenšek, D. Stepinac, 1974.)
The Rector's Palace in Pag, plan of the ground floor

prozora u zoni prvoga kata i zatvaranja većeg, smještenog u središnjoj vertikalnoj osi zida. I na sjeveroistočnom i sjevernom pročelju kraćega krila palače vide se razlike u rasporedu prozora u prizemlju i na prvom katu. Dvorišno pročelje također dobiva novi raspored otvora, a izmijenjena je i komunikacija između prostorija prizemlja. Još je jedna promjena vidljiva usporede li se te dvije skupine nacрта, a vezana je uz vrt u južnom dijelu kompleksa, koji je naznačen na nacrtu iz 1764. godine. Podatak koji govori da je na tome mjestu tek u 19. stoljeću izgrađena obiteljska kuća⁴³ potvrđuje i činjenica da je na tlocrtu grada Paga iz austrijskoga katastra izrađenog sredinom 19. stoljeća (sl. 5)⁴⁴ uz palaču i dvorište i dalje ucrtan i vrt s nasadima.

Podaci u arhivskim dokumentima iz 16. i 18. stoljeća čiji se sadržaj analizira u ovom članku dragocjeni su za detaljnije

upoznavanje prošlosti građevine, budući da su u stručnoj literaturi obrađivane tek dvije njezine faze – vrijeme gradnje i vrijeme austrijske uprave u 19. stoljeću, kada je palača znatno izmijenjena. Kneževa palača u Pagu, kao jedan od rijetkih primjera zdanja te vrste nastalih u vrijeme mletačke uprave u Dalmaciji, ponajprije je određena zahtjevima potrebnih i nužnih funkcija, a ne težnjom za reprezentativnošću. Stoga i sama palača, pa i cijeli novi grad Pag, odražavaju preuzimanje zatečenih srednjovjekovnih modela gradske arhitekture, tek s ponekom novinom, vidljivom najčešće samo u izvedbi ranorenesansne arhitektonske dekoracije. Paška je palača prije svega utilitarna zgrada, reprezentativna tek po svom smještaju na glavnom gradskom trgu i po tome što je u njoj sjedište predstavnika mletačke uprave u gradu i na otoku Pagu.

Prilog 1.

Archivio di Stato, Venezia. *Senato*. Dispacci, Provveditori da Terra e Mar. Dispaccio 136, Pietro Michiel. Pismo od 24. siječnja 1764. (1 stranica originalnog teksta)

Illustrissimo et Eccellentissimo Signore Signore Prov.e Col.mo Incaricata l'osservanza mia con l'Osequiato Foglio dell'EsV: segnato li 9. Corrente di tradurmi nella Città di Pago per ivi peritare quel Cadente Pubblico Palazzo. In addeppimento al Supremo Comando mi sono collà transferito, e con accurata Misurazione rilevato in pianta passai in seguito ad'un attento esame, cosicchè introdotti nel Piano segnato con la lettera A rilevai essere necessario rimettervi l'Erte Soieri, e Rastello con sua Ferramenta di quella Porta. In esso Piano nel sitto marcato B rinveni una Muraca opportuna ad essere intieramente rimessa onde servir possa d'Alloggio a Bassi Ufficiali di quella Guardia. Riddottomi nel sitto C, che serve di Quartiere alla Guardia del Pubblico Rappresentante lo ritrovai mancante di Tavolazzi, Balconi, Porte, Travamenta, salizo ed'altro. Introdotti nel sitto F serve di Cancelleria e ivi rilevai dalla parte Maestro sfaszato il Muro rotte l'Erte, e Soieri delle Porte marciti gl'Armari, Banca, scala che introduce in picciolo appartamento, Erte, soieri, Ferriate, Vetri per due Balconi, salizo, ed' incartato. Giunto nel sitto G ed'H rilevai infrante e mancanti l'erte, e soieri di due porte e due Balconi da Siroco, e Garbino. Passato nelli

sitti N, ed'L, e questi pure necessari ad'essere rimesse Porte, Balconi e Salizo.

Pervenuto nel sitto I rilevai che dalla parte Ostro Garbin per l'estensione di piedi 45 fatta panzza il Muro strapiomba per Onzie 10, cossichè necessarissimo a vista ad'essere totalmente rimesso che per impedire la sua caduta che giornalmente viene minaziata fù da me provisionalmente puntelato.

Terminato il Piano, ridotomi nel Solaro rilevai che nelle Stanze marcate con le lettere O:Q:S:V queste tutte necessarie di rimettervi l'Erte, Soieri, Vetri, Porte, Balconi con sua Ferramenta, incarto, Salizo di Tavelle, ed'alquanti Travi e Tolle per essere imarcite. Arivato nel Soffito, e veduto il Tetto inconcato, marcie le tolle e Travamenta del medesimo e perciò incapaci di sussistenza, necessario ad'essere a vista intieramente rimesso.

Questo è quanto credo, e considero doveroso per un totale ristauero a quella cadente Pubblica Fabrica, con che suplito al dover mio in speranza del suo elementissimo compatimento bacciandole le vesti con proffondissimo osequio mi rassegnò.

Zara, 24. Gennaro 1764. M:V:

Di V:E: Vostro medesimo Devoto Et Obediente Servolo Gerolamo Maria(?) D'Anzi Alfier Publico Perito

Prilog 2.

Archivio di Stato, Venezia. *Senato*. Dispacci, Provveditori da Terra e Mar. Dispaccio 136, Pietro Michiel. Troškovnik od 25. siječnja 1764. godine. (2 stranice originalnog teksta)

Adi 25 Gennaro 1764. M:V: Zara

Fabisogno de Materiali, Perito, Capi Mistri, Maestranze e Manuali inservienti per un Generale pronto Ristauero del Cadente Palazzo della Pubblica Rappresentanza di Pago

N°		Lunghezza	Larghezza	Quantità de Piedi
6	Soieri da Porta Piedi	7	1	42
2	Detti come sopra	5 : 8	1	11 : 4
10	Detti da Balcon	3 : 6	1	35
6	Sudetti	3	1	18
8	Erte da Balcon	5	- : 10	40
1	Sudetti	6 : 6	1	6 : 6
8	Sudetti	6	1	48
2	Erte da Porta	6 : 8	1	13 : 4
8	Sudette	5 : 6	1	44
2	Sudette	7 : 4	1	14 : 8
8	Erte da Balcon	4 : 6	1	36
14	Sudette	4	- : 10	56
18	Pilastrelli e Colonnate	2 : 6	1	45
2	Mudioni da Puziol	5 : 5	1 : 2	11
70	Sudetti per Garne	1 : 5	- : 10	105
	Garne	- : - :	- : 10	50
	Stoline	- : - :	1 : 2	150 Piedi 725 : 10 da provedersi nella Cava di Premuda
	Placoni Piedi			N° 1000

	Quadri Trevisani	N° 600
	Tavelle	N° 10500
	Coppi	N° 22000
	Calzina Mozza	N° 300 Nell'Isola di Veglia
	Sassi da Muro Passi Cubi	N° 50 Nell' Isola di Pago
	Sabia Barche	N° 100
70	Rulli di Larese Lunghe Piedi	23 di 1 di Cima
110	Travi di Larese	32 di - : 8 Come sopra
44	Travi d'Albeo	15 di - : 7 ut supra
950	Tolle Veneziane	
100	Tolle di Larese	
15	Palancole di Larese	
80	Palancole d'Albeo	
25	Ponti di Larese	
52	Ponti d'Albeo	
400	Veri per Balconi	
60	Piombo da Vetri	
100	Lastre	
80	Polizi da Fenestrer	
60	Ferretti a Coda di Gazza	
30	Caenazetti con Lama per li vetri	
100	Ferro Fenestrin	
15	Manizette da Vetriata	
200	Fibie da Balconi e porte	
200	Bertuelle	
25	Serrature per Porte	
100	Piombo da Colar	
21	Caenazetti da Porta con occhi 4	
44	Caenazetti con due occhi	
25	Caenazetti da Balcon con occhi 4	
50	Chiodi da Terno	
400	Chiodi Canalli	
500	Chiodi da 14	
400	Chiodi da peso	
600	Brocche per stanghette da Teleri	
300	Di Ferro per tre Ferriate	
750	Di Ferro per 18 Cattene da Muro	

Per Trasporto de Materiali, Sassi, Sabia e Calzina	L. 1500
Per Assistente al lavoro di detto ristauro	1440
Per Fature da Marangon	3000
Per Fature de Mureri, CapoMistro, e giornate a Manuali	6500
Per Fature di Tagliapietra	1800
Per Fature de Teleri e Fenestrer	250
Per Fature de Favri	800
	<u>L. 15290</u>

Alfier Gerolamo D'Anzi Pubblico Perito Affermo

Bilješke

- 1
Rezultati tih znanstvenih radova iskorišteni su u ovom članku: MARIJA STAGLIČIĆ, Prilog poznavanju državne izgradnje u Pagu u 19. stoljeću, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17 (1993.), 81–86; ISTA, Odjeci arhitekture 19. stoljeća na Pagu, u: *Peristol*, 50 (2007.), 209–220.; EMIL HILJE, *Razvoj umjetnosti na Pagu u XIV., XV. i XVI. stoljeću*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1988.; ISTI, Marko Andrijić u Pagu, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 28 (1989.), 109–118; ISTI, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pagu, Zadar, 1999.
- 2
Arhivska istraživanja vezana uz Kneževu palaču u Pagu provedena su u Državnom arhivu u Zadru i u Archivio di Stato u Veneciji. Ovim putem zahvaljujem kolegicama Darki Bilić i Editi Šurini na uputama i pomoći.
- 3
MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), ISTA (bilj. 1, 2007.).
- 4
Sva dokumentacija, troškovnik za radove i prenamjenu Kneževe palače u robnu kuću što ih je 1967. godine izradio Milivoj Piškulić, d.i.a., kao i arhitektonski snimci zatečenog stanja načinjeni 1967. godine, pohranjeni su u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture RH u Rijeci. Radove je izvodilo Građevno poduzeće Primorje iz Rijeke. U mišljenju o izvedenim radovima koje su 10. 10. 1968. godine napisali Sanja Barčić i Marin Ružić, predstavnici Zavoda za zaštitu spomenika kulture, iznesene su i zamjerke o obnovi, no ocjena uspješnosti i dosljednosti projekta obnove zasigurno je vezana i uz nedovoljno istražene podatke o ranijem izgledu i zahvatima na palači tijekom stoljeća, jer su, naime, tek povijesnoumjetnička i arhitektonska istraživanja provedena 1980-ih i 1990-ih godina dala podatke koji govore u prilog definiranja karakterističnih elemenata palače.
- 5
IGOR FISKOVIĆ, Grad Pag: petstogodišnje urbanističko djelo, u: *Mogućnosti*, 1/3 (1994.), 149–159, 151.; *Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga*, Pazin – Rijeka, 1988.; STANKO PIPLOVIĆ, Prilog poznavanju dalmatinskih solana u XIX. stoljeću, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45 (2003.), 309–326.
- 6
IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 5), 152.
- 7
Novi Pag, utemeljen 1443. godine, izgrađivan je pretežno tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća. – EMIL HILJE (bilj. 1, 1988), 15.; ISTI (bilj. 1, 1989.), 109.
- 8
EMIL HILJE (bilj. 1, 1988.), 15.
- 9
Biskupski dvor, građen od klesanaca, ostao je nažalost nedovršen. Počeo ga je graditi biskup Antun Palčić, koji je za radove angažirao najprije Ivana Pribislavića 1457. godine, a zatim 1466. godine i Jurja Dalmatinca, koji je trebao izraditi deset stupova te dva balkona i biskupski grb. Radovi su prekinuti 1471. godine zbog Palčićeve smrti. Većina elemenata Biskupskoga dvora kroz stoljeća je u potpunosti izgubljena, a sačuvani su tek osnovni oblik zgrade i mali dio arhitektonske dekoracije. Više vidi u: EMIL HILJE (bilj. 1, 1999.), 109.
- 10
EMIL HILJE (bilj. 1, 1988), 154; MATE SUIĆ, Grad Pag – tipološka osobitost uz našu obalu, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43 (2001.), 13–28, 22.
- 11
EMIL HILJE (bilj. 1, 1999.), 137.
- 12
Istraživanja su provedena pod vodstvom Arheološkog muzeja u Zadru, ali za sada dokumentacija i rezultati nisu objavljeni.
- 13
Na nacrtu grada Paga iz 1780. godine (sl. 2) što ga donosi M. L. Ruich u četvrtoj knjizi svojeg djela *Delle riflessioni storiche sopra l'antico stato civile ed ecclesiastico delle città ed isola di Pago* (1780.) naznačen je položaj Gradske lože L tlocrta. Identičan se nacrt ponavlja i u njegovu nešto kasnijem rukopisu (M. L. Ruić, *Osservazioni Storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell'antica Cissa fatte da diversi autori, diplomi, privilegi, et altre carte pubbliche e private*, 1779.–1780.), na koji se poziva MATE SUIĆ (bilj. 10), 27. Zanimljivo je pak da na nacrtu gradske jezgre iz 1773. godine isti autor, M. L. Ruich, u svojem djelu *Notizie storiche della Città di Pago raccolte da Marco Lauro Ruich*, ne naznačava položaj lože. Isti nacrt donosi i EMIL HILJE (bilj. 1, 1988.). Za navedena djela M. L. Ruicha konzultirani su primjerci pohranjeni u zbirci rukopisa u Državnom arhivu u Zadru i Znanstvenoj knjižnici u Zadru.
- 14
Srušena je zasigurno već prije 1830-ih jer nije zabilježena na katastarskoj snimci grada Paga izrađenoj za vrijeme austrijske uprave: *Katastar otoka Paga*, iz: Državni arhiv u Splitu, Mapa katastarskih planova, *Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju* (vidi sl. 5).
- 15
Takav slučaj nije rijedak na području naše obale pod vlašću Mletačke Republike, jer je za većinu javnih palača zajedničko upravo to da ne postoje točni datumi izgradnje ili preinaka. Često nisu sačuvani ni zapisi o imenima majstora ili arhitekata, a u dokumentima se zanemaruju precizni i točni nazivi funkcija.
- 16
Creska je palača morala biti izgrađena ubrzo nakon 1450. godine, kada je uprava otoka preselila iz Osora u Cres. Nažalost, do sada poznati prvi arhivski zapisi o toj građevini datiraju tek iz 16. stoljeća. O creskoj palači pisao je LARIS BORIĆ, *Arhitektura i urbanizam grada Cresa od 1450.–1610. godine*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2002., 51.
- 17
Cattastro di Pago, anno 1452. Fotokopija se čuva u Državnom arhivu u Zadru, Katastri Dalmacije 17. i 18. stoljeća, br. 72.
- 18
MIROSLAV MONTANI, Juraj Dalmatinac i njegov krug, Zagreb, 1967., 47.
- 19
EMIL HILJE, (bilj. 1, 1988.), 176.; ISTI (bilj. 1, 1999.), 111.
- 20
Archivio di Stato, Venezia. *Senato*. Dispacci, Provveditori da Terra e Mar. Filza 609, dis. 2. *Pianta e profilo del palazzo della rappresentanza* (vidi sl. 3).
- 21
EMIL HILJE (bilj. 1, 1989.), 109.
- 22
Na natprozorniku je izveden motiv plitke izdužene školjke koja završava rozetama nalik onima na luneti iznad dvorišnog portala palače. Vidi u: MILAN PELC, *Renesansa*, Zagreb, 2007., 98: »Iz

rozete se pružaju mahunasti izdanci što potječu od cvijeta kozje krvi – motiv koji je prema antičkoj tradiciji nazvan antemij. Čini se da je knežev dvor u Pagu najranija građevina u Dalmaciji na kojoj se pojavljuje ovaj ukrasni element.«

23

Portal je datiran 1467. godinom, u vrijeme uprave Tome Zorzija, čiji se grb nalazi između dva *putta* u luneti iznad nadvratnika. Nadvratnik portala ukrašen je reljefom s prikazom primorskog pejzaža s utvrđenim gradovima i brodovima, u sredini kojega je bio lav Svetog Marka, što je simboliziralo Veneciju kao gospodaricu mora, kasnije otučen. Vidi: GIOVANNI SMIRICH, Il portale del palazzo del conte in Pago, u: *Rivista dalmatica*, vol 1., fasc. 2, Zara, 1899., 1–7. U članku je objavljena i fotografija na kojoj je još uvijek u sredini nadvratnika reljef lava. Autor pripisuje izvedbu portala Jurju Dalmatinu, koji je u to vrijeme boravio na Pagu na poziv biskupa Palčića da radi na Biskupskoj palači, a kasnije i na crkvi.

24

GIOVANNI SMIRICH (bilj. 23); MATE SUIĆ, Pag, uz 510-tu obljetnicu osnutka Novog Paga, Zadar, 1953., 83–84.

25

Prvi je Ivanu Pribislaviću taj rad pripisao CVITO FISKOVIĆ, Bilješke o paškim spomenicima, u: *Ljetopis JAZU*, 57 (1953.), 51–66, 62., a kasnije su se tom mišljenju priklonili i RADOVAN IVANČEVIĆ, Reinterpretacija zborne crkve u Pagu, u: *Peristil*, 25 (1974.), 53–81, 73.; IGOR FISKOVIĆ, Juraj Dalmatinac u Ankoni, u: *Peristil*, 27–28 (1984.–1985.), 93–146., 110., MILAN PELC (bilj. 22), 98.

26

CVITO FISKOVIĆ (bilj. 25), 62., EMIL HILJE (bilj. 1, 1999.), 111., MILAN PELC (bilj. 22), 97: »U prizemlju palača se prema dvorištu otvara trijemom s tri luka kojeg je izvedbu također ugovorno preuzeo Juraj Dalmatinac, ali je posao prepustio svojim suradnicima.«

27

Archivio di Stato, Venezia. *Senato Mar*, registro 55.

28

Archivio di Stato (bilj. 27): »Essendosi inteso dalle lettere del Nob: Z. Batta Pasq. o Conte di Pago, il mal stato del Palazzo della sua habitatione, nel quale ha fatto grandissimo danno il vento di buora...«

29

ANDREA DA MOSTO, L'archivio di stato di Venezia, Indice generale, storico, descrittivo ed analitico, Tomo I, Roma, 1937. Na stranici 142 daje se kratak opis arhivskog fonda *Provveditori al sal* i opći popis dokumenata. U tekstu stoji napomena da su dokumenti vezani uz razdoblje 14. i 15. stoljeća bili u domeni neke druge magistrature, koja je najvjerojatnije bila podređena ovoj.

30

Državni arhiv u Zadru, *Spisi generalnih providura*, Zorzi Grimani 1732.–1735., kutija V, 72.

31

Državni arhiv u Zadru (bilj. 30) – »Sarà in oltre esata e diligente nota dei difetti, che mi rilevasse e sul fatto un calcolo corretto dei materiali d'ogni genere che occorrer potessero in rimedio dei difetti del medesimo...«

32

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993. i 2007.).

33

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 2007.), 216. Obnova palače izvedena 1858. godine uključila je uklanjanje vanjskoga stubišta i ugradnju unutarnjeg. Na pročelju sučelice crkvi otvorena su jedna vrata i dva nova prozora. Nije se mijenjao tlocrt ni gabarit zgrade, a zadržana je i unutarnja podjela na prizemlje i kat.; MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), 82. Za obnovu je izrađeno više prijedloga, a u izvedbi je praćen predloženi projekt ing. M. Gillhubera, uz neke izmjene.

34

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), 81. Financijskoj direkciji u Trstu poslani su 1853. godine prijedlozi za obnovu zgrade palače. Cilj je bio povećati prostor za prihvat 180 ljudi iz vojnih trupa i financijske policije.

35

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), 81–82. U članku se daje opis zatečenog stanja palače koji je sredinom 19. stoljeća izradio okružni zadarski inženjer G. Bertolini.

36

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), 83.

37

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), 84. Kartu solana izradio je Frane Zavoreo za vrijeme svoga kratkog boravka na otoku Pagu.

38

Archivio di Stato (bilj. 20). Vidi i sliku 3.

39

Archivio di Stato, Venezia. *Senato*. Dispacci, Provveditori da Terra e Mar. Dispaccio 136, Pietro Michiel. Tekst oba dokumenta donosi se u prilogu ovog članka.

40

Postoji pretpostavka da je i na jugoistočnom dijelu dvorišta također bio trijem, EMIL HILJE, (bilj. 1, 1999), 176, no prema ovom nacrtu vidljivo je da je na tom dijelu bio podignut zid, a sačuvani trag početka luka na krajnjem jugoistočnom polustupu trijema palače mogao bi biti dio luka kojim se zaključivao prolaz od ulice s južne strane palače prema dvorištu (na nacrtu označen slovom I).

41

Archivio di Stato, Venezia (bilj. 39): »Questo è quanto credo, e considero doveroso per un totale ristauo a quella cadente Pubblica Fabrica, con che suplito al dover mio in speranza del suo elementissimo compatimento bacciandole le vesti con proffondissimo osequio mi rassegnò.«

42

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 1993.), 84.

43

MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 1, 2007.), 220. Prostor vrta je 1858. godine kupio Orlando Supićić i na njemu počeo graditi svoju obiteljsku kuću.

44

Katastar otoka Paga, iz: Državni arhiv u Splitu (bilj. 14).

Summary

Krasanka Majer

A Contribution to the Understanding of the Rector's Palace in Pag

The Pag Rector's Palace, built in the 15th century, is located on the main square of the town. This is a public building that was, from the time it was put up until the end of the 18th century, the official residence of the representative of Venetian government, appointed in Venice and having a two-year term of office. As well as residential apartments, the building also housed the public administration, and also served as city hall, which is no rarity along the Adriatic coast. It also supplied all the functions of the commune related to politics, justice and administration, as well as ceremonies and festivities, and was the centre of city activities. Its original characteristic plan in the form of an L did not change over the centuries, but nevertheless considerable modifications did occur at the time of the building works undertaken by the Austrian administration in the 19th century. At that time the identify-

ing elements of architectural decoration were removed and rebuilding was undertaken through which the palace lost in artistic worth. Some elements have unfortunately been irretrievably lost, although an endeavour was made in the renovation carried out by the Institute for the Protection of Monuments of Culture in Rijeka to restore the original appearance of the palace. Recently found archival records of the 16th and 18th centuries, the contents of which are contained in the article (letters, descriptions, cost estimates, drawings) certainly contribute to a better understanding of its history, the changes in the allocation of the space, a comprehension of the interior and the appearance of the facade.

Key words: architecture, Rector's Palace, Pag, Venetian Republic, 15th to 18th century